

AHMED REFİK
KAFKAS YOLLARINDA

Hâtıralar ve Tahassüsler

1919'da basılan eski yazıdan hazırlayan:

Yunus Zeyrek

Millî Eğitim Bakanlığı

Türk Edebiyatı Dizisi

İstanbul 2001

BU KİTABIN MAVCUDU YOKTUR!

Yazar ve eser hakkında birkaç söz

Ahmet Refik (*Altınay*), son devir tarihçilerimizdendir. Aslen Orta Anadolu'dan, Ürgüplü bir ailenin çocuğudur. 1881'de **İstanbul**'da Beşiktaş'ta dünyaya gelmiş, Vişnezade mahallesinde büyümüştür. Beşiktaş Askerî Ortaokulunu ve Kuleli Askerî Lisesini, 1898'de de Harp Okulunu bitirip piyade subayı olarak orduya katılmıştır.

Askerî okullarda coğrafya, Fransızca ve tarih öğretmenliği yanında gazetelerde başyazarlık yaptı; Askerî Mecmua'yı yönetti. 1908'de Meşrutiyetin ilânıyla Harbiyede tarih öğretmenliğine atandı. 1909'da Genelkurmay Yayın Şubesine, iki yıl sonra da Tarih-i Osmanî Encümeni daimî üyeliğine, 1912'de ek olarak askerî sansür müfettişliğine getirildi. Balkan savaşından sonra emekliye ayrıldı.

I. Dünya Savaşı arifesinde (1913) yüzbaşı rütbesiyle yeniden göreve alındı. Ermeni tehciri sırasında (1915) Eskişehir Sevk Komisyonu'na başkanlık etti. O günlerdeki intibalarını yazıp daha sonra yayınladı (*İki Komite İki Kıtıl*). 1917'de Darülfünun (*üniversite*) tarih doçentliğine atandı. Aynı yıl müderris (*profesör*) oldu. Savaşın sonunda, yabancı gazeteciler heyetine başkanlık ederek **Batum, Trabzon, Erzincan, Erzurum, Kars** ve **Artvin**'i dolaştı (1918). Elinizdeki eser bu gezinin ürünüdür.

1932'de Ankara'da toplanan Büyük Tarih Kongresi'ne davet edildi. 1933 yılında Osmanlı Darülfünunu lağvedilerek yeni üniversite kurulunca, Ahmet Refik Bey kadro dışı bırakıldı. Bu, onun eçen bir darbeydi. Bu üzüntüye ancak dört yıl dayanabildi. 10 Ekim 1937'de, 56 yaş gibi bir olgunluk çağında vefat etti.

* * *

Ahmet Refik Bey, çok verimli bir tarih yazarıydı. Osmanlı tarihçilerinin son halkası olduğuna inanılır. Derin bilgisi yanında edip ve şâirdi. Şahsî üslûp ve zevkli bir Türkçe sahibiydi. Onun adı kültür hayatımıza “*tarihi sevdiren adam*” olarak geçmiştir. Ahmet Refik Bey, “*Efendiler! Türk milleti yaşayabilmek için mazisinden kuvvet almaya mecburdur. Bunun en mühim çaresi tarih terbiyesidir.*” derdi. Onun içindir ki Halit Fahri Ozansoy, “*Bütün ömrünü, Bâb-ı Ali'nin evrak mahzeninde vesikalar inceleyerek, tarihimizin bilinmez gerçeklerini eserleri ile aydınlığa çıkaran bir tarih üstadı*” der. Gazetelerde çıkan tarihî makaleleri zevkle ve hararetle okunurdu. Gazetelerdeki yazıları hariç yüzden fazla eserin sahibidir.

Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler, 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında, Ermeni zulümlerini yerinde tespit etmek için kurulmuş tarafsız bir heyetle yapılan gezinin notlarıdır. Bu geziye Alman yazarı *Vays* ile Avusturyalı yazar *Dr. İştayn* da katılmıştı. Bu küçük kitap, o geziden günümüze kalan kanlı göz yaşlarının kâğıda dökülmüş nemli sayfalarından meydana gelmektedir. Dünya ve yakın coğrafyada olup bitenlerin yeni bir hâl aldığı günümüzde, yeniden defalarca okunması gereken çok önemli bir eserdir. Tarih, dönüp dolaşıp kapımıza gelmektedir. O acıları tekrar yaşamamak için tarihe karşı nankörlük etmemek gerekir.

Kitap okundukça, hem Rus ve Ermeni sürülerinin insanlık dışı zulümlerini bir daha hatırlıyor, hem de kendimizi yeniden murakabe etme fırsatı buluyoruz. Eserde, gezilen yerlerin *tarih, coğrafya, folklor ve edebiyatıyla* ilgili notlarla, bir daha asla yaşanmaması gereken korkunç manzaraları görüyoruz.

Bu kitapta anlatılanların merkezini teşkil eden **Batum** ve çevresi, tarihî bir Türk yurdu olup, *Kuva-yı Milliye* sınırları içinde yer almıştı. Birinci TBMM’de de beş milletvekili bulunuyordu. Ne yazık ki, eserde anlatıldığı gibi, sevinci kısa sürmüş, 16 Mart 1921’de imzalanan Moskova Antlaşmasıyla elimizden çıkmıştır. Günümüzde **Batum, Acaristan Özerk Cumhuriyeti**’nin başkentidir. 1828-1921 Türk-Rus muharebelerinin tarihini yazan İngiliz tarihçisi W.E.D. Allen, **Acara** halkının Osmanlıya bağlılığını ve Rusların en şaşmaz düşmanları olduğunu, Osmanlı-Rus savaşında, en çetin muharebenin Osmanlı taraftarı **Acara** halkı gönüllüleriyle yapıldığını yazmaktadır. Bugün de **Müslüman Acara** halkı, kardeş Türkiye’ye muhabbet hisleriyle bağlıdır. Bunun farkında olan küçük komşumuz Gürcistan, yardım olarak Türkiye’den aldığı maddî kaynakları, maksadı dışında kullanarak Türkiye’de zararlı yayınlar yaptırmaktadır. **Batum** yetmiyormüş gibi **Kars, Ardahan ve Trabzon**’a kadar Doğu **Karadeniz** sahillerini telaffuz edebilmektedir. Bu zararlı faaliyetlerin arttığı bir zamanda eserin yeni yazıyla üçüncü defa basılması ayrı bir önem taşımaktadır.

Eser, ilk defa 1919 yılında İstanbul’da Orhaniye Matbaasında, Osmanlı harfleriyle basılmıştır. Elinizdeki kitap da bu nüshadan hazırlanmıştır. Yeni yazımızla birinci ve ikinci baskıları 1981 ve 1986 yıllarında Kültür Bakanlığı tarafından yapılmış, toplam 15.000 adet basılmıştı.^(*) Bu baskı ne yazık ki, hem çok kusurlu olmuş, hem de okuyucuya yeteri şekilde ulaşamamıştı. Biz bu basım için eseri yeniden gözden geçirdik ve sadeleştirdik. Bunu yaparken yazarın üslûbunu ve cümlelerin anlamını korumaya özen gösterdik. Anlatılanların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak için dipnot ve parantez içi ifadeler ilâve ettik. Yer isimlerini ise, koyu yazdık. Kitaba bir de seyahat hattını gösteren harita ilâve ettik. Yegâne amacımız bu kıymetli eserin sadece aydınların değil, halkımız ve gençlerimiz tarafından da okunup kolayca anlaşılmasına yardımcı olmaktır.

Eserde anlatılan olaylar, Rusya’da Çarlığın yıkılıp, komünizmin geldiği bir zamana tesadüf ediyordu. O zamanlar **Kafkas** Türklüğünün bu baygınlıktan faydalanmak arzusu gerçekleşmemiş,

(*) Bizden on bir yıl sonra, 1992 yılında Ankara’da yeni bir baskısı yapılan kitabı hazırlayan İbrahim Demirci, kitabın bu baskılarından habersiz, “Kafkas Yollarında adlı kitap İstanbul’da, 1919 yılında basılmış, bugüne değin de yeni basımı yapılmamıştır.” demektedir. Demirci’nin bizim 1981 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan çalışmamızı görmediği anlaşılmaktadır. Eserin yazarının biyografisindeki tarih hataları ile birkaç metin hatası olmakla birlikte faydan hâli olmadığı söylenebilir.

tam aksine esarete düşmüşlerdi. Tam seksen sene sonra, komünizmin de gidip kızıl imparatorluğun baygınlık değil, dağıldığı bir zamanı yaşıyoruz. 1990 sonrası yeni fırsatlar çıkarmış, bazı milletler bu fırsatları iyi değerlendirmişlerdir. Türk topluluklarının durumunu değerlendirmek ise henüz erkendir.

Kitapta anlatılan olayları, Ruslar ve onların gölgesinde Ermeniler gerçekleştirmişlerdir. 1 Mayıs 1993 tarihli bir gazetede haber, Ermenilerin hâlâ ne kadar insanlık dışı düşüncelerin peşinde olduklarını açıkça ortaya koyuyor: “Ermenistan’da siyaseti belirleyen liderlerin görüşleri ilginç: *Türkiye’nin 1915 soykırımını kabul etmesi, Ermeni halkından özür dilemesi gerekir. Halkımız, o bölgede yaşarken belli bir mal varlığı vardı. Soykırımın kabul edilmesinden sonra bu konulara geçeceğiz. Toprak talebi konusunu ise bugün konuşmak istemiyoruz.*”(Cumhuriyet)

1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nı anlatan İngiliz yazarı J. Baddeley diyor ki: “*Tamamen siyasî sebeplerle Rus generali Paskeviç, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin ümit ve hırslarını en üst dereceye kadar cesaretlendirerek teşvik etti. Bu politika sonunda, öyle bir durum ortaya çıktı ki, daha önceleri Türk komşuları ve yöneticileriyle uyum içinde yaşayan bu insanlar, onlara karşı cephe aldılar. Türklere yaptıklarından sonra onlardan korkan Ermeniler, kitleler hâlinde, Ruslarla birlikte gitmek istiyorlardı. Bol miktarda para harcanarak bu işlerin düzenlenmesine çalışıldı. Sonunda Rus ordusu sınırı geçerken doksan bin Ermeni de onu takip ediyordu.*”

Aynı haberler Allen’in kitabında da vardır: “*Ruslara açıkça destek vermiş olan binlerce Ermeni, Rus ordusu çekilirken orduyu takip etmiş ve Erivan, Ahıska ve Ahılkelek’e yerleştirilmişti. Erivan eyaletinde o devirde Müslüman Türk nüfusu çoğunlukta idi.*”

Ermenilerin bu hareketlerini daha birçok yerli ve yabancı kaynaklarla teyit etmek mümkündür. Hâl böyle iken kimin kimden özür dilemesi gerektiği daha da açıklık kazanıyor. Artık küçülen dünyada düşmanlıkların körüklenmesi her ne kadar lüzumsuz ise de, tarihî gerçekleri bilerek yerine göre siyaset izlemek de o kadar zarurîdir. Çünkü Ermeniler tarihten ders almamışa benziyor.

Bu kitapta, Rusların gölgesine sığınarak gerçek soykırımı, yakıp yıkmayı ve akla hayale gelmeyecek cinayetleri kimlerin işlediğini, yerinde tespit eden vicdan sahibi bir kalemden okuyoruz.

Ankara, 30 Ağustos 1997

Yunus Zeyrek

KAFKAS YOLLARINDA

Trabzon, 17 Nisan 1334/1918

Polathane (Akçaabat)’nin yeşillikler içinde beyaz ve zarif binalarını gördüğümüz zaman, artık günlerce karlı dağlar seyretmekten kurtulduk. **Trabzon** uzaktan görünüyor. **Karadeniz**’in mavi suları, sâkin bir nisan güneşinin pembelikleri altında uyanıyor gibi. Şehrin beyaz evleri ışıklar içinde. Sahilde muntazam ve zarif binalar, yeşil çayırlar ortasında küme küme serviler, narın ve zarif minareler, tepelere doğru henüz çiçeklenmiş erik ve şeftali ağaçları görülüyor. **Trabzon**, bir görüşte kalbi sihirleyecek, binaları, ağaçları, çayırları, yüksek tepeleri, yeşil sırtlar ortasında kırmızı kışlalarıyla kendini derhâl sevdirecek bir güzelliği kendinde toplamış. Evliya Çelebi’nin hakkı varmış: “*Burası gül ü reyhan ve erguvan açar*” bir belde. Daha doğrusu, **Karadeniz**’in sâkin suları kenarında, yeşil bir dağın eteğinde, çimenler arasına uzanmış, başında baharın en parlak renkli çiçeklerinden yapılmış bir taç, güzel ve zarif bir kızı andırıyor. Bahar, şehrin simasını da şenlendirmiş.

Aylarca Moskof istilâsı altında kalan, aylarca ana vatandan uzakta yaşayan bu belde^(*) şimdi bahar çiçekleriyle süslenmiş, pürneşe ve sevinç, toplarıyla, güler yüzülüğü ile kendisini hasret çekerek, hürmetle ziyarete gelenleri selâmlıyor. Fakat bu güler yüzde yaralı ve perişan bir kalbin acı tebensümleri duyuluyor. **Trabzon** yaralanmış, **Trabzon** perişan, **Trabzon** mânen ve maddeten bir viranelik. Başında zarif çiçekleriyle görünen bu kız, güzel ve câzip simasını ancak taşlar içinde mütebessim gösteriyor. Fakat bilseniz, içini bilseniz, vücudunu görseniz, mermilerden, katil ellerden, kan dökücü parmaklardan ne yaralar almış, ne darbeler yemiş, ne felâketler görmüş...

Perişan kıyafetli halk, büyük ve fecî bir yangından sonra sönen ocaklarını, yanan evlerini görmeye gelen, çocukluk hâtıralarını muhafaza eden köşelerin mahvolduğunu acı bir tebensümle seyreden insanlar vaziyetinde. Ötede, önünde bir çuval fındık, fakir bir ihtiyar, duvar diplerinde düşünüyor. Beride ufak, sarışın, yalın ayak çocuklar kirli yüzleriyle sokağın çamurları arasında koşuyor. Pejmürde kıyafetli yüzlerini sımsıkı örtmüş kadınlar, mini mini çarşafli kızların ellerinden tutmuşlar, yokuşlardan bitkin bir hâlde çıkıyorlar. Kurtulan pek az bina var. Şehrin en muntazam, en el değmemiş binaları, kayaların dibinde Rum kilisesi, Rum mektebi, Rum mezarlığı ve ekser Rum evleri. Eski **Trabzon**, Kahraman Yavuz'un gençlik zamanlarına şahit olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı surlarının içi tamamen tahrip edilmiş. Bu harabeler içinde denize paralel iki uzun yolun açılmış ve genişletilmiş olduğu görülüyor. Deniz kenarındaki mendirekle harabeler ortasında açılan yoldan başka yeni yapılmış bir şey yok. Her şey, her köşe, her ev, her sokak, her türbe tahrip edilmiş. Bu fecî yangın enkazı ortasında camiler, çıplak minareleri; mezarlıklar, tamamen kırılmış taşları, arabalıklara çevrilmiş meydanlarıyla kalbe elem veriyor. Sokaklar teneke, eşya, abâ, çizme, Rus kalpakları, araba tekerlekleri, hayvan ölüleri, kiremit yığınlarıyla dolu. Bir zamanlar mes'ut ailelerin pürneşe ve sevinçle yaşadıkları bahçeler, şimdi yıkılmış enkaz ortasında çıplak kalmış, duvarlarında yabancı otlar çıkıyor. Bahar bu harabenin ortasına da çiçeklerini serpmiş. Kâh Debbağhane deresinin, sarmaşıklar, sarı çiçekler, yüksek kayalar arasından, uğuldaya uğuldaya gelen sedası, kâh harabeler ortasında beyaz çiçekleriyle gülen bir erik ağacının yeşil tomurcuklu dalları üzerinde, bir kuşun hazin avazı iştiliyor.

Hiçbir evde ahşap kısım bırakılmamış. Bazen bir çatının tahtaları yarı sökülmüş, bazen bir evin çinkoları bütünüyle sökülmeğe istenirken bırakılmış. Sokaklarda iri iri fareler aç ve mütereddit dolaşiyor. Koyu neftî dingilleri havaya dikilmiş cephane arabaları yolları kapıyor. Camiler elîm bir hâlde. Hemen hepsi de ahıra çevrilmiş. İçlerine dört beş parmak kalınlığında gübre serilmiş. Mihrapları minberleri, ahşap kısımları tamamen yıkılmış. Kelime-i tevhîdler parçalanmış. Duvarlara yazılan Rusça yazılarla beraber yapılan resimler pek utanç verici.. Bu resimlerle Türk kadınlığı küçük düşürülüyor. Minarelerden bazıları kırılmış, bazılarının çok kıymetli oymalı şerefeleri parçalanmış. İçkale Camii ahırdan başka bir şey değil. Yanındaki susuz ve kırık çeşme üzerinde şu satırlar okunuyor: "Es-Sultanu'l-âzam es-Sultan İbni Sultan Süleyman İbni Selim Han Bin Bâyezid Hanhalledallahu mülkehü- Sene 935" (*En büyük sultan, sultan oğlu Sultan Bâyezid Han oğlu Süleyman; Allah mülkünü bâki kılsın/Sene: 1528*).

İskele yanındaki mezarlık dümdüz. İçine büyük bir tiyatro yapılmış. Belediye bahçesi büyük bir araba merkezi. Çarşı ıssız ve karanlık. Mağazalar bomboş. Bazılarının kilitleri kırılmış. Kasaları süngülerle parçalanmış. Her köşede elem ve haydutluk eseri var. Deniz kenarındaki kalede üç dört Osmanlı topu kalın tunç namlularıyla uzanmış duruyor. Ruslar burada üç dört sahil topu bırakmışlar. Onların da kamalarını almışlar. Bu tahribat, mezarlıklar ortasındaki mühim türbelere kadar yayılmış. Bu türbelerden biri de Gülbahar Sultan Türbesi. **Gülbahar Sultan, Yavuz Sultan Selim**'in annesidir. Şehzade Selim, babası vezirler elinde oyuncak olduğu sıralarda, buralarda valilik ediyordu.

(*) 8 Mart 1916 tarihinde **Rize**'yi işgal eden Ruslar, yerli Rumların da davet ve desteği ile, Türk kuvvetlerinin mukavemetini kırarak 19 Nisan 1918'de de **Trabzon**'a girdiler. Halkın büyük bir kısmı Türk olan Trabzon'da bir miktar Rum ve çok az sayıda da Ermeni bulunmaktaydı. Ruslarla iş birliği yaparak Müslüman Türk ahaliye ellerinden gelen eziyetleri yaptılar (*Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, s.294*)

Komninosların^(*) çiçekli beldesi, latif seması, yeşil tepeleri, **Soğuksu** mesiresi, mavi deniziyle Yavuz'un şâir ruhunu kendine bağlamıştı. Oğlu Sultan Süleyman da Osmanlı tahtına oturduktan sonra, annesini **Trabzon**'a göndermiş, **Trabzon**'da nüfus sayımı yaptırmış, **Batum** sancağını **Trabzon**'a bağlamıştı. Yavuz'un hanımı bu güzel beldeyi pek sevdiği için oğlunun padişahlık zamanında bile **Trabzon**'da ömür sürmeyi tercih etmişti. Annesi Gülbahar Sultan, I. Selim'in tahta çıkmasından yedi sene evvel **Trabzon**'da vefat etmiş, İmarek Camiinin koyu servileri altına gömülmüştü. Üzerine yapılan türbe sekiz köşeli zarif bir bina. Kapısının üzerine yazılan Farsça kitabenin son beyti şudur:

“Rahmet-i dâim boved nâzil ço şod ez feyz-i Hak
Geşt târih-i vefateş rahmet-i dâim ber-o”^(**)

(*Madem ki Hakkın feyzinden daima rahmet inmektedir; işte onun vefat tarihi de “Onun üzerine Hakkın rahmeti daim olsun.”*)

Türbenin duvarları zarif resimlerle işlenmiş. Üst kısmına bir baştan öbür başa kadar, “*Allahu Lâ ilâhe illâ hû...*” yazılmış. Türbe tamir olundukça badalanmış. Nakış çiçeklerin üzeri bu suretle kapatılmış. Son tahribattan bu türbe de müteessir olmuş. Türbenin pencereleri, mihrap mahalli tamamen parçalanmış. Duvarları kurşunlarla delinmiş, pencerelerinin tel kafesleri kaldırılmış. Avizelerin ve kandillerin çıplak zincirleri hazin bir hâlde sarkıyor. Hatta mezarda bir define saklı zannetmişler, Yavuz'un muhterem validesinin mezarını bile alt üst etmekten geri durmamışlar.

Her yer harap. Bu harabeler ortasında yetişen çimenler arasında, bazen duvar diplerinde, üstü başı temiz kadınlar, çocuklarıyla beraber yiyecek arıyorlar. Ellerinde bıçaklar ot topluyorlar, gıdalarını süprüntüler içinde bulmaya çalışıyorlar. Uzaktan ihtiyar bir kadın, arkasında bir bohça dolusu ot, yüzünü çarşafıyla örtmüş, ağır ağır iniyor. Kadına otu ne yapacağını sordum. Yanında ufak bir çocuk vardı. Yüreği titreyerek yüzüme baktı:

-*Yiyeceğiz, nideceğiz*, dedi.

Gözleri yaşardı. Çok üzgündü. Rus istilâsı esnasında Rum ve Ermeni vatandaşlarının mezaliminden adeta içi kan ağlıyordu. Onların tecavüzleri yanında Moskof istilâsı bir nimetti. Latif bir Laz şivesi ile içi titreyerek anlattı. Rumlar ve Ermeniler tarafından kapıları mı tekmelenmemiş, çocukları mı öldürülmemişti! Hiçbir İslâm sokağa çıkamaz olmuştu. Bir sene evvelki vatandaşlar, Ruslardan ziyade Moskof olmuşlardı.

Biraz öteden, ayağında şalvar, aksakallı bir imam da yanımıza sokuldu. Kadının şikâyetlerini o da tamamlamaya başladı. Hoca, Rus istilâsı esnasında **Trabzon**'da kalmış, “sivaboda” yani “*hürriyet*”in ilânını görmüş. Hocaya:

-**Trabzon**'da veba varmış, gerçek mi? diye sordum. Ciddiyetle cevap verdi:

-Onu doktorlar bilir. Bizim alâmetimiz serçe kuşudur. Serçe kuşu olursa hastalık yoktur. Şimdi çok şükür serçe kuşu var, hastalık da yok!

Hocayı en çok kahreden, Ermeniler. Hakikaten, bütün tahribat **Kafkas** Ermenileri ile **Erzurum**, **Erzincan** ve **Van** taraflarından Rusya'ya kaçan, sonra da Osmanlılardan intikam almak için Rus ordusuna gönüllü giren Ermeniler tarafından yapılmış. Rus idaresi, hemen herkesin rivayetine göre, muntazam imiş. Halk yiyecek ve içecek tedarikinde hiç güçlük çekmemiş. Alkollü içkiler tamamıyla yasakmış. Ruslar ahaliyi yol yapımında çalıştırıyor, bol bol para, ekmek, şeker ve çay veriyorlarmış. Hatta Ermenilerin sataşmalarına da şiddetle engel oluyorlarmış. Halk, Rus idaresinden bir fenalık görmemiş. Fakat komünistlik ortaya çıkınca, iş değişmiş. Rus askerleri komutanlarını dinlememeye başlamışlar. İşte o zaman Ermeniler serbest kalmışlar. Komünistliğe meyleden Rus askerleriyle birlikte yağmacılığa ve bilhassa Türklere zulmetmeğe, ortalığı tahrip eylemeye koyulmuşlar. Osmanlı ordusu yetişinceye kadar her tarafı yakmışlar, yıkmışlar. Ordunun yaklaştığını hisseder etmez, ellerine geçen İslâmları fecî bir surette öldürmüşler. En güzel beldeleri viraneye

(*) Trabzon'u merkez edinmiş, Bizans İmparatorluğunun yıkılmasıyla tarih sahnesinden çekilmiş bir hanedan.

(**) Vefat tarihi, ebcet hesabıyla 911/1505.

çevirmişler. **Trabzon**, bu tahribatın **Karadeniz** sahilinde fecî bir örneği. Sokaklarda görülen Rusça yazılar, kahredici bir istilânın acıklı kitabeleri gibi duruyor.

Trabzon'da sönük bir hayat var. Belediye bahçesinin çıplaklığı karşısında, yalnız bir kahvehane var. Burası halkın ve subayların merkezi. Bir tarafta halk kendi kendilerine dertleşiyor, diğer tarafta esaretten kurtulmuş bir Macar ve Avusturya askeri, **Kafkasya**'da olup bitenler hakkında bilgi veriyor. **Kars**, ordumuz tarafından kuşatılmış. Bunlar, Gürcülerle Ermenilerin **Kars**'ı ne surette savunduklarını, **Gence** ve **Karabağ** ahalisinin Osmanlı ordusunun gelmesini ne türlü bir sabırsızlıkla beklediklerini, hararetle bir lisanla anlatıyorlar.

Trabzon, muhtelif lisanlara merkez olmuş. Orada Türkçe, Rusça, Almanca, Macarca kullanılıyor. Bazen sokaklarda, başında koca bir papak, yanında beyaz ve sarışın bir Rus kadını, iri bir Kazak subayının dolaştığı görülüyor. Bu Kazak subayı, cesaretine mükâfat olarak alıkonulmuş. Bir gün, iki Ermeni, Türklere üç dört kişiyi yakalamışlar. Deniz kenarına doğru götürmüşler. Hepsini de öldürmeye teşebbüs etmişler. Kazak, bu hâle dayanamamış. Türkleri bırakmalarını söylemiş. Dinlememişler. Onun da atının dizginlerine sarılmışlar. Kazak, bir darbeye Ermenilerden birini öldürmüş. Atından fırlamış. İri vücudu, metin kollarıyla öbürünün de hakkından gelmiş ve bu suretle Türkleri kurtarmaya muvaffak olmuş. Şimdi komünistlik meselesi yatışmıncaya kadar Osmanlı toprağından çıkmak istemiyormuş.

Trabzon'da sefaletten ve harabeden başka bir şey görülüyor. Caddelerde, hatta kapı önlerinde at ölüleri var. Ufak çocuklar, başlarında, sokaklarda bulunmuş Rus papakları, ayaklarında, Rusların yarı bellerine kadar çıkan abâ çizimleri, çayırlarda oynuyorlar. Sefaletten habersiz, harabeler ortasında uçurtma uçuruyorlar...

Batum, 14 Nisan

Sabaha karşı **Batum**'a doğru yola çıktık. Yağmur hafif hafif çiseliyor. Hava kapalı. Denizin sakin semasında uçuşan bulutlar Anadolu sahillerinin yüksek ve yeşil tepelerine yayılıyor. Sahilin manzarasında birdenbire büyük bir değişme oldu. Her taraf ekili dikili. Dağlar yüksek ormanlarla kaplı. Yeşil ağaçlar arasında tek tük beyaz binalar görülüyor. Vapur ilerledikçe mamur, pek hoş ve çiçekli bir beldeye yaklaşıldığı hissediliyor. Uzaktan nazara ilk isabet eden bina, Voyenny Sabor'un (**Batum Rus Kilisesinin**) siyah ve dolgun kubbeleri. Kilisenin önünde yeşil ve sık ağaçlarıyla bulvar. Yan tarafında Rus mimarîsi tarzında binalar var. Muntazam ve mükemmel, zarif bir beldeye geliyoruz. Son harbin bu güzel hediyesi, kalplerde zevk ve sevinç uyandırmamak mümkün değil. Osmanlı ordusunun eski toprağını kurtarması, oralarda Rus hakimiyetinin silindiğini, zeval bulduğunu, darmadağın ve perişan; medeniyeti ile, âbideleriyle dış kuvvetlere karşı koyamayacak bir buhran içinde çırpındığını görmek umulmaz bir mutluluk. Biraz ötede, yeşil çayırlarda hayvanların otladıkları görülüyor. **Batum**'un dağları yeşillenmiş. Bağlar ve bahçeler kendini gösteriyor. Sık ormanlıklarda beyaz, güzel kokulu demetler hâlinde elma ağaçları, tepelerin açık yeşil renkli meyilleri üzerinde sarı çiçek kümeleri, donuk bir sema altında sonsuz bir yeşillik, gözleri dinlendiriyor. Şehre yaklaşıldıkça, bulvarın solundaki istihkâmın yeşil siperleri gerisinde toplar, arkasında muntazam binalar, sahilde eski bir geminin harap enkazı görülüyor. Uzakta **Çürüksu** yolu üzerinde, siyah bir tren, etrafına beyaz dumanlar saçıyor; zarif sayfiyeleri peşinde bırakarak ağaçlar arasından koşuyor.

Batum limanına girer girmez, Osmanlı bayrağının binalar üzerinde dalgalandığını gördük. Sahilde, iskelelerin üzeri kadın erkek Rus kıyafetinde, papaklı, Laz kıyafetinde ahali ile dolu. Biraz ötede Osmanlı askeri muntazam saflar hâlinde dizilmişler. Mızıkla tatlı tatlı terennüm ediyor. Bu manzara cidden çok heybetli. Sahilden toplar atılıyor. Osmanlıların gelişi parlak bir surette alkışlanıyor. Bu toplar, **Batum**'da Osmanlı hakimiyetinin ilk nişaneleri. Şehir zapt olunalı bir gün

olmuş.* Halk, Osmanlı erkânını görmek için sokaklara dökülmüş. İskeleler, gümrük dairesi, caddeler ahalî ile dolu. Muntazam ve geniş sokaklarda Rus şapkallı, uzun sakallı, sivri gözlü, kumral saçlı İslâm simaları arasında, başlarını ipekli mendillerle bağlamış, sarışın, beyaz, zarif kadınlar da görülüyor. İslâm ahalinin heyecanı bilhassa görülmeye değer. Rusların kayıtsızca bakışları karşısında İslâmların heyecanlı, memnun, mutlu, sevinçli ve şen bir koşuşları ve bağırışları var ki, bu bedbaht halkı senelerden beri Rus idaresi altında bırakmış olmak, onları yabancı ellerde, millî hislerini belirtmekten mahrum, Rus irfanının yüksekliği karşısında zebun yaşatmak töhmetinden dolayı ruhen bir azap, vicdanen bir ızdırap duymamak mümkün değil. Sokaklar alkış sedalarıyla çınıyor. Ellerini açıp da dua edenler, övünen bakışlarla gözlerini subaylarımızdan ayırmayanlar, otomobillere koşup sarılanlar, titrek, heyecanlı Gürcü şivesiyle karışık bir Türkçe ile hislerini bağıra bağıra söyleyenler pek çok...

Batum'da bir gün içinde hayat ve faaliyet geri gelmiş. Kadınlar, yavaş yavaş sokağa çıkmaya başlamışlar. Sinemalar ve tiyatrolar derhâl açılmış. Şehir güya harp görmemiş, top sesi işitmemiş, barut kokusu duymamış gibi. *Marinsky Prospekt*'te¹ Apollo sinemasının önünde, başında gelincik gibi kırmızı örtü, sarışın bir kız, güller, manolyalar, kamelyalar, fulyalar, mimozalar, karanfiller satıyor. Rus subayları artık apoletlerini takmışlar. Ayaklarında dar bir pantolon, parlak bir çizme, arkalarında ince ve kısa bir gömlek, bellerinde bir kayış, omuzlarında iri, geniş ve parlak apoletler, başlarında yeşil, al ve beyaz şapkalar, köşe başlarında toplanıyorlar. Bazen, aralarında, beyaz ve siyah papaklar giymiş, arkalarında yerlerde sürünecek derece uzun kürkler, boylu boslu, yakışıklı iri bıyıklı, uzun sakallı Gürcülerin dolaştıkları görülüyor. Kadınlar, henüz bütünüyle sokağa çıkmamışlar. Bazen zarif, nefî boyalı kâgir bir evin tül perdeleri, demir kapakları arkasında sarışın bir baş, mavi iki göz görülüyor. Sokaklar kalabalık değil. Mağazaların birçoğu kapalı. Ermeniler ve Gürcüler Osmanlılara mukavemet için vatandaşlarını soymuşlar, mağazaları boşaltmışlar. Birçoğu firar etmişler. Açılan dükkânlar *Marinsky Prospekt*'te ve *Turesky Pazar (Türk Pazarı)*'daki Rum, Türk ve İranlıların mağazaları. Şehrin kalabalık yeri İslâmların bulunduğu yer.

Sabahleyin siyah papaklı İranlılar, **Azerbaycanlılar**, sundurmalar altına oturmuşlar, önlerinde tahta masalar, büyük bir iştahla çay içiyorlar. Şehrin en zarif, en medenî, en güzel ve en müstesna semti, Rus irfanının yüksekliğini, Rus sanatının nefis eserlerini gösteren caddeler ve mahalleler, hep ıssız. Çakıl döşeli geniş caddelerin muntazam yaya kaldırımlarında, yeşil palmyelerin ince dalları önünde, başında kırmızı ipekli bir mendil, arkasında beyaz bir bulûz, kısa etekli, narin bacaklı bir Rus kadını elemli bir hâlde düşünüyor. Kilisenin önünde bir papaz, ikiye bölünmüş sarışın saçları, İslâm siması, boynunda bir haç, üzgün bir sima ile, Osmanlı askerlerini seyrediyor. Bununla beraber gayrimüslim ahalinin ve subayların Osmanlı istilâsından kalben değilse bile, hayatlarını kurtarmak bakımından memnun olduklarına şüphe yok. Bu zavallılar neler görmemişler, neler çekmemişler: Komünistler ahaliyi soyarlar, subaylara hakaret ederlermiş. En büyük rütbeli bir subayın bile araba ile sokaktan geçmesi mümkün değilmiş. Derhâl bir asker, arabasını durdurur, hakaretle indirir, temizce haşladıktan sonra, arabaya kendi kurulur, eşitlik kurallarını bu suretle uygulamaya kalkışmış. Rütbe sıralaması, itaat, kanun, nizam, merhamet, insaf, hiçbir şey kalmamış. Bir asker, kendisinden ceza gördüğü bir âmirden intikam almak için başına arkadaşlarını toplar, subayın oturduğu apartmana gidermiş. Subayı aşağı çağırırlar, sorguya çekerler, sonra bir de hakem heyeti teşkil ederlermiş. Askerlerden meydana gelen bu heyetten biri büyük bir ciddiyetle kararını verir:

-Öldürelim!

Öbürü biraz insafli davranır:

-Hayır, öldürmeyelim; kollarını keselim!

Öbürü:

* 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Yeşilköy Antlaşmasıyla Batum, Kars ve Ardahan'la birlikte savaş tazminatı olarak Ruslara bırakıldı. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Türkiye'ye iade edilen Batum şehri, Gürcü direnişi de kırılarak, 14 Nisan 1918'de Türk kuvvetleri tarafından işgal edildi. Ne yazık ki 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması Batum'u tekrar ana vatandan ayrı bırakacaktır.

¹ Prospekt: Rusçada, cadde

-Hayır, böyle yapmayalım, dövelim, der.

Hüküm kesinlik kazanıncaya kadar zavallı subay, cahil askerler önünde sararmış benzi, gayz ve hiddet içinde pürheyecan kalbiyle bekler; en son verilen hükme talihsizce uyarmış. Şimdi halk, bu felâketlerden kurtulmuş. Osmanlı işgali, emin, barışçı, muntazam, gösterişsiz ve sessiz. Hiçbir dükkân yağma edilmemiş. Hiçbir cam kırılmamış. Hiç kimse tecavüze uğramamış. Rus subayları ferah ve sâkin, sokaklarda dolaşıyorlar. Alış veriş çarçabuk başlamış. İranlılar değerinden pahalı fiyatlarla Osmanlı dindaşlarına çay vesaire satıyorlar, Müslüman kardeşlerinin **Batum** piyasasını bilmemelerinden istifade etmeye davranıyorlar...

Batum, emsalsiz, zarif, temiz, sevimli ve cazip bir belde. Rus irfanı beldeyi bütün kuvvet ve nüfuzuyla başka bir şekle koymuş. Gogollerin, Lermantofların, Puşkinlerin, Tolstoyların, Dostoyevskilerin Rus ruhunda yaşattıkları tesirler, **Batum**'da da kendini gösteriyor. Binalar, kiliseler, caddeler, evler, kıyafetler, ticarî mallar, mağazalar hep Rus. İslâmlardan bile Rus irfanına yaklaşanlar fikren, hissene yükselmişler; hayatı daha hakikî bir surette anlamışlar. Kıyafetlerini düzeltmişler. Hatta milliyet muhabbetini bu irfan ve bu nüfuz sayesinde daha güzel anlamışlar. Mahinur Hanım, bu hakikatin kadınlık âleminde görülen bir misali.

Mahinur Hanım, uzun boylu, kara gözlü, ciddî bir Türk hanımı. **Batum** Hilâl-i Ahmer (*Kızılay*) Cemiyetinin hastahanesinde eşi Doktor Mahmut Beyle beraber çalışıyor. Kızı Leylâ, başında vişneçürüğü bir örtü, sürmeli gözleri, ince ve narin simasıyla, şark güzelliğinin câzip bir minyatürü. Mahinur Hanıma şehrin askerlerimiz tarafından nasıl topa tutulduğunu sorduğum zaman, şu cevabı verdi:

-Hepimiz korktuk. En sonunda Osmanlının şehri alacağını anlayınca, artık hiç korkumuz kalmadı. Osmanlının güllesi hep nirengine düşüyordu.

Sonra etrafında, beyaz elbiseleri, oynak tavırları, mütebessim bakışlarıyla duran, Osmanlı subaylarını hayretle seyreden, sarışın ve mavi gözlü Rus kızlarını, yeşil ağaçlar, muntazam defneler arasında dolaşan Kazak subaylarını eliyle işaret ederek:

-Bunların topu ise bir şey yapamıyordu; vay bunların başına...

Batum'un en güzel yeri, Rus sanatının çiçekli, hoş kokulu, renkli sanat eseri bulvar. Park da bulvardan aşağı değil. Fakat **Karadeniz**'in açık yeşil ve mavilikleri karşısında, sahile paralel yapılan bulvar, **Batum** aşk ve zevkinin buluşma yeri. En samimî itiraflar burada olur, yorulan dimağlar burada dinlenir. Çarpan kalpler burada sükûn bulur. Bulvar, üç dört sıra ağaçlar, defne ve mazıdan çitler, mimozalar, Afrika kâfurileri, yüksek çınarlar, akasyalar ve palmyelerle süslenmiş. Defne ve mazı çitlerinin uzun ve yeşil galerisi çiçekli dallarıyla, birbirini kucaklayan ağaçlarla örtülü. Burası ağaçlardan vücuda getirilmiş bir aşk mâbedi, ruha huzur ve sükûn veren bir gülistan. Muzların geniş ve açık yeşil yaprakları, yağmurların şebnemleri altında parlar. Kâfurilerin parlak dalları, etrafa güzel kokular saçar, mimozaların sarı çiçekleri, gözleri şenlendirir. Burası gülkurusu renginde manolyalar, güller ve karanfillerle süslenmiş bir yer. Bazen palmyelerin geniş yaprakları arkasında gurûb eden güneş, denizin maviliklerinde pembe akisler bırakır; o zaman ruh âdeti bir Nis veya Afrika manzarası karşısında sermest olur.

Yağmurlu bir gün. Bulvar ıssız. Yeşillikler arasında dolaşıyorum. Deniz, sâkin dalgalarıyla dinleniyor. Dallardan damla damla yağmurlar, kumlar üzerine dökülüyor. Uzaktan, ağaçlar arasından birdenbire genç, narin, sarışın, başı açık, dekolte bir kadın meydana çıktı. Koşa koşa kumsallara doğru gitti. Arkasından da iki kişi ellerinde bir kürk, koşuyorlar, kadını takip ediyorlar. Fecî bir manzara! Kadın denize doğru koşuyor. İntihar etmek istiyor. Bereket versin, muvaffak olmadı. İki kişinin kolları arasında bitkin bir hâlde kıvranmaya başladı. Belki ciddî surette hayatına kastedecekti. Yalnız, dikkat ettim: İki gencin kollarına yaslanmış, saçları perişan, gözleri kızarmış, güya gitmek istemiyormuş gibi ağır ağır ilerliyor. Saçlarının altından hafif hafif tebessüm ediyordu.

Ruslar aşklarıyla, işleriyle, ibadetleriyle meşguller. Voyenny Sabor'un (**Batum Rus Kilisesinin**) ağır ve uzun çan sedalarıyla **Batum** ufuklarında eski Rus hayatının mâtemini ilân ediyor. Kiliseden ince, zayıf, âhenkli sesler geliyor. Dar bir kapıdan yukarıya çıktım. Havariyyun'un

sanatkârane resimleri altında, uzun sakallı, pejmürde kıyafetli bir Rus, üç dört genç, beyaz, körpe kızı etrafına almış, elinde keman, yavaş yavaş çalıyor. Kızlar, önlerinde bir nota, ağızlarını yavru kuşlar gibi açıyorlar. Ayakta durmuşlar, tatlı ve billurî bir seda ile dua okuyorlar. Dışarıda otomobil sesleri işitiliyor. Bir Türk askeri, elinde silâh, Rus **Kafkas** Bankasının muhteşem binası önünde nöbet bekliyor...

Ardasa (Torul), 25 Nisan

Batum'dan ayrılmak, kalpte elem bırakmamak mümkün değil. Bu ayrılık, sevilen bir vücuttan ayrılmak kadar elem verici. Fakat **Batum**'a tekrar kavuşmak ümidimiz büsbütün mahvolmadı. **Batum**'dan **Trabzon**'a, oradan **Erzincan**'a, **Erzurum**, **Kars**, **Ardahan**, **Artvin** yoluyla, Osmanlı vatanının harap ve perişan beldelerinden, eski toprakların sarı çiçekli yeşil ovalarından, Osmanlı kahramanlığının tarihî merkezlerinden, Özdemiroğullarının, Lala Mustafa Paşaların, Ferhat Paşaların, Osmanlı saltanatını asırlarca idame ettikleri kaleler önünden geçecek, tekrar **Batum**'a döneceğiz. Şu hâlde Rus irfanının, **Batum**'da sosyal hayatı nasıl etkilediğini tetkik etmek için geniş bir zaman mevcut demek. **Trabzon**'a döndüğümüz zaman görülüyor ki, bir gün evvel gördüğümüz refah ve saadet beldesiyle, şimdi gördüğümüz fakr u sefalet şehri arasında büyük bir fark var. **Trabzon**'un mazarını, **Batum**'un hâliyle karşılaştırmak, insanın kalbini sızlattıyor. **Trabzon**, bir zamanlar medenî bir imparatorluğun merkeziydi. Anadolu'nun bir ucunda **İstanbul**, öbür ucunda **Trabzon**, Kahraman Fatih'in zafer yollarına diktiği çiçekler ve güllerle donanmış iki zarif âbide idi. Hakîm Sinanlar, **Trabzon**'da Yavuz Sultan Selim'in Bizans surları içindeki muhteşem sarayında, edebiyat toplantıları düzenlerken, Rusya'da müthiş bir çar, Rus kavmini vahşetten kurtarmaya çalışıyordu. **Karadeniz**'de ticaret için Yavuz'un huzuruna elçiler gönderen, yalvararak mektuplar takdim eden çarların halkı, şimdi Osmanlılığın dört asırlık fütuhât sahâlarını çiğnemişler, muazzam bir beldeyi harabeye çevirmişler, Yavuz'un muhterem annesinin bile mezarını yerle bir etmişler! Oh! Bu dayanılmaz, unutulmaz, onulmaz bir yara.

Trabzon'dan çıktığımız hâlde hâlâ müthiş bir istilânın enkazı görülüyor. Yol kenarlarında kamıştan çadırlar, araba parçaları, boş mermi kovanları, at kafaları, müthiş bir fil gibi, yolun üzerine devrilmiş yol makineleri kalbe elem veriyor. Bu sıkıntıyı bir dereceye kadar hafifleten bir şey varsa, tabiatın güzelliği. **Değirmendere** vadisi cidden latif. Yeşil otlar, sarı çiçekler arasında kurbağaların keskin avazı işitiliyor. İki taraf kayalarla çevrili. Bahar her tarafı yeşillendirmiş; dikilmemiş, ekilmemiş hiçbir yer yok. Fındık ağaçlarının körpe yeşillikleri, henüz tomurcuklanan çalılar arasından derenin çağıltısı, kalbin hüznünü olsun siliyor. Yol kenarındaki köyler bütünüyle yıkılmış. Uzaklarda, kara çamların beyaz ve levent gövdeleri altında çıplak ve siyah pencereleriyle evler görülüyor. Ruslar bu evlerin camlarına varıncaya kadar götürmüşler.

Bütün vadi, **Trabzon**luların gayret ve faaliyetine parlak bir nişane. Kayalara çarpan, çağlayan, akan, köpüren derenin üstünde, insan duramayacak derecede dik meyillerde, kadın, çoluk çocuk, çıplak ve perişan, ellerinde beller, düzenli hareketlerle tarlalarını belliyorlar. Bu çalışan, ekmeğini topraktan çıkaran, evlâtlarını aziz vatanın savunması için sınırlara gönderen halk, görseniz, ne perişan! Ayaklar çıplak, elbiseler lime lime, yüzler yanmış, eller insan eli olmaktan çıkmış. Göğüs bağı açık, karımlar aç, durmadan, ara vermeden çalışıyorlar. Tarlalarda genç ve dinç hiçbir erkek yok. Bir müthiş istilâdan sonra, harap kulübelerine dönen bedbaht köylüler bile ağarmış sakallarıyla, bükülmüş vücutlarıyla torunlarının cansız ve kansız vücutlarını omuzlarına almışlar, güya yaşamak, mes'ut olmak için yurtlarına dönüyorlar. Bazen yol kenarlarındaki yangın yerlerinde, felâketten kurtulan duvarlar üzerine yeni kerestelerden çatılar kuran köylüler görülüyor.

Ruslar, bu harabeler ortasında, **Cevizlik(Maçka)**'e kadar muntazam bir dekovil (*küçük demiryolu*) yapmışlar. Hattın geçtiği köprüler gayet muntazam. Dere, köprüler altında köpükler

saçıyor, çağlaya çağlaya akıyor. Yol gittikçe yükseliyor, çağıldı gittikçe uzaklaşıyor. Yolun kenarı beyaz ve eflâton menekşeler, karabaşlar, sarı kır çiçekleriyle dolu. Hava daima bulutlu; güneşin bereketli ışıkları bir türlü kendini göstermek istemiyor. Aşağıda, köpükler saçan, daima çağlayan ve uğuldayan bir dere. Karşıda, yamaçlarına karaçamlar tırmanan yüksek dağlar. Sonra uzun süren bir sessizlik. Bu sessizliği ancak çalılara gizlenmiş bir kuşun, ara sıra gönülleri şenlendiren tîz ve tatlı sedası bozuyor. **Cevizlik** harap. Bütün köy yangın yerinden başka bir şey değil.

Cevizlik'ten **Hamsiköyü**'ne kadar pek çok Rum köyleri var. Büyük kısmı harap edilmemiş. Köylüler tarlalarında çalışıyorlar. Kiliselerin kapıları sımsıkı kilitlenmiş. Ekserisi taştan, ufak bir kapı ile bir iki penceresi bulunan kiliseler, eski Bizans hayatını hatırlatıyor. Bu güzel ve bereketli topraklarda, halk aç ve sefil...

* * *

Hava bir türlü düzelemiyor. Kim bilir güneş olsa, bu dereler, bu vadiler, bu körpe fındık ağaçları, güneşin parlak ışıkları altında ne güzel görünecek! Fakat yağmur, hatta dolu, bir türlü eksik olmuyor. Yol yükseldikçe soğuk artıyor. **Hamsiköyü**'ne geldiğimiz zaman müthiş bir yağmur başladı. Sabahlara kadar sürdü. Buluttan ve dumandan hiçbir taraf görülmüyor. Arada sırada duman sıyrılıyor, siyah çamların yüksek endamları görünüyor. **Zigana**'ya yoğun bir duman çökmüş. Bulutlar içinde ilerliyoruz. Uzakta, uzun bir mesafe bile görmek mümkün değil. Devamlı yağmurlar, sular, çamurlar içinde yükseliyoruz. Bazen bulut, bir duman gibi sıyrılıyor, o zaman yolun sol tarafında kesilmiş, yarılmış, hemen yıkılacakmış gibi kalbe korku veren kayalar üzerinde, şebnemler içinde, dağ menekşeleri; solda çamlarla dolu yeşil ve karanlık bir uçurum görünüyor. Bu uçurumun biraz ilerisine bakıldığı zaman, yeşil çamlar arkasında, güya sisten meydana gelen mavimsi bir deniz var. Biraz sonra şiddetli bir kar başlıyor, eller üşüyor. Beyinlerimiz, bu güzel manzaradan üşüye üşüye istifade etmeye çalışıyor.

Zigana bir şiir. Yeşillikten, çamlıktan, çağıldıdan oluşmuş bir levha. Sislerin içinden, çamların yeşil derinliklerinden tatlı bir uğultu geliyor. İspinozların bülbül gibi ötüşleri, sisler arasından işitiliyor. Bakışlarımız hiçbir güzelliğe nüfuz edemiyor. Güya geçtiğimiz saat, **Zigana**, aşk perilerinin zevk ve şenlik zamanıdır. Ormanların âhenkli yeşillikleri üstüne sislerden, bulutlardan bir perde çekmişler. Bu cennet bahçesinin yeşil çağlayanları, kuşlarının terennümleri, çiçeklerin bahar renkleri karşısında zevk ve safa ediyorlar. İçeride bir âhenk var. Biz de bu âhengi dışarıdan bir yabancı gibi dinliyoruz. Bazen güneş, bir projektör gibi, sol taraftaki sarı yayla çiçeklerinin ıslak yaprakları üzerinden uçurumun sislerine doğru ışıklar saçıyor. O zaman kısa bir an içinde, yeşil, zümrüt gibi yeşil bir derinlik, koyu yeşil çamlar, açık yeşil filizler, açık yeşil renginde beyaz köpüklü dereler, sarı, eflâton ve beyaz çiçekler görülüyor. Gözler bu cazip güzelliğe doymadan, ruh, bu tabii güzellikler karşısında bol şiir ve hayalle dinlenmeden, güneşin ışıkları birdenbire kesiliyor, yağmur başlıyor, kar yağıyor, çamlar, ağaçlar her şey kayboluyor.

Mütemadiyen yükseliyoruz. Hiçbir karlı tepe görülmüyor. Bir zaman oldu ki bu zevk ve sevinç sahnesinin üstünde cazip ve tatlı iki mavi göz görüldü. Bu, aşkın lezzetlerini görmüş, sarı, altın gibi sarı saçlarını omuzlarına dökmüş; başında beyaz bir tül, güzelliğin bütün cazibelerine sahip bir kadın gibiydi. Aşağıda kuşların terennümlerini, derelerin çağılığını zevk ve sevinç âhengini bırakmış, sislerin üstünden bizi gözetliyor. Dikkat ettim: Karlı bir dağın kenarından, mavi bir sema parçası meydana çıkmış, üzerine beyaz bir bulut çökmüş. Artık **Zigana**'nın tepesine doğru yaklaşıyoruz. Bir zamanlar soğuk suyu, kalbin hararetlerini söndüren çeşmesiyle meşhur olan bu tepe, şimdi harap ordugâh malzemesinden geriye çamurlardan, enkazdan ve gübrelerden başka bir şeyi ihtiva etmiyor.

Zigana'da yol genişletilmiş. Çamlardan birçoğu telgraf direği, dekovil traversi için kesilmiş. Keçi çıkamayacak derecede yüksek tepelerden yontulup bırakılmış çamlar sırtlarda küme küme yatıyor. Yollarda Rusların yaptıkları kereste fabrikalarına, harap yol makinelerine tesadüf olunuyor. Bu imar arzusuna karşılık, harap edilmemiş hiçbir Müslüman köyü yok. Yollarda ve köylerde hiçbir adam görülmüyor. **Ziganalardan** inildikçe, karlı dağlar ve tepeler arasında katile katile kadınlara

tesadüf olunuyor. **Zigana** hanları bomboş. Fakir birkaç genç, evlerden birine sığınmışlar, yolculara Ruslardan kalma çayları pişiriyorlar, beş on para kazanıyorlar. Biraz ötede, Rus yer altı barınakları görülüyor. İçlerinden birine Rus idaresi zamanında nasıl yaşadıklarını sordum. Şu cevabı verdi: “Efendi, *Urus bize bakıyordu, fakat yüreğimiz korkuda idi. Şimdi korku yok, ama açlık kötü.*”

* * *

Yol döne döne iniyor. Bütün köyler harap. Halk vatanlarını, evlerini, ata ocaklarını bırakmışlar, kim bilir nerelere gitmişler, nerelerde ölmüşler! Bu güzel Anadolu böyle miydi? Bir zamanlar bu ocaklardan da dumanlar tüter, bu ovalarda da sürüler otlar, bu evlerde de mes’ut aileler kanaatle, fakat saadette yaşarlardı. Şimdi her köşe bir mezar, her yer bir viranelik...

Ardasa (*Torul*)’ya geldiğimiz zaman, harabeden başka bir şey görülüyordu. Ortalık karardı. Güneşsiz, gurûbsuz, donuk ve soğuk bir akşam. Rusların tahribatından, Ermenilerin mezaliminden kalbe dehşet geliyor. İnsan bir fener direği görse, darağacı zannediyor. **Ardasa** harap. Caminin içi, mezarlık, tamamen perişan. Cami ile medrese, ahıra çevrilmiş. Mezarlığın bir kısmına kahvehane yapılmış. Sokaklar mermi kovanları ile dolu. Burada Rus idaresi zamanında yaşayan Hasan Baba, şehrin bütün menkıbelerini biliyor. Hasan Babanın rivayetine göre **Ardasa**, eskiden cümbüşlü bir yermiş. Düğünler yapılır, zevkler edilir, türküler söylenirmiş. Köyün delikanlıları bazen coşarlardı:

Ağa beni vurursun
Kız kolların kurusun
Ben nereye gidersem
Yine beni bulursun

Ey dereler dereler
Neler bilirim neler
Senin değildir benim
Koynumdaki memeler

Türküsünün şen ve şakrak nağmeleriyle oynarlarmış. Şimdi, bu nağmelerin hazin bir hatırası bile kalmamış. Ruslar, burada pek çok insan öldürmüşler. Ordumuzun **Kabaktepe Zaferi**, **Ardasa**’da Rusları çıldırtmış. Birçok ehli İslâm, Rumların teşviki yüzünden casuslukla suçlanarak haksız yere öldürülmüş. Rumlardan bazıları, Ruslara karşılıksız casusluk etmişler. Kendilerini, Moskof idaresi altında ebediyen yaşayacak sanmışlar. Rus komünistliği İslâmların felâketini bir kat daha artırmış. Hasan Baba diyor ki:

-Rusların hürriyet bayramları tuhaftı. Sokaklar o Rus karılarıyla doluydu. Boyunlarındaki çantalara kurdeleler doldurmuşlar, herkese takıyorlar, para topluyorlardı. Bir karı bana da geldi. Türkçe biliyordu. Kurdeleyi takmak istedi. Almadım:

-Devletimiz bize hürriyeti çoktan verdi madama. Eyvallah. Bize artık lüzumu yok, dedim. Karının yanındaki asker: “*Ne diyor?*” diye sordu. O da Moskofça anlattı. İkisi de gülüşe gülüşe yanımdan ayrıldılar. Burada subaylar hep karılarıyla gezerlerdi. Bilmem, bu yanlarındaki karılar, kendi avratları mı, yoksa emanet mi? Ama hürriyetten sonra subayların da neş’esi kaçtı. Askerler, generallerin bile nişanlarını söktüler. Efendi, bir görseydiniz, her akşam Kazaklar, şu derenin kenarına toplanırlar, biteviye türkü çağırırlar, oynarlardı.

Baktım dere, muntazam bir köprü altından çağıl çağıl akıyor. **Ardasa**’da iki sıra dükkânların önü arabalarla dolu. Arabalardan biri, kim bilir hangi tabur doktorunun eşyasını taşıyor. İçinde bir insan kellesi, sırtmış dişleriyle, arabada gitmekten hoşlanmış, âdeta gülüyor. Ortalık kararıyor. **Ardasa**’nın arkasından yüksek bir kaya, tepesinde taştan işlenmiş gibi zarif, ince bir duvar, Romalılardan kalma bir kalenin kıymetli harabesi var. Köylüler, bu kalede kral kızının oturduğunu söylüyorlar. Sağda yüksek bir dağın böğünde, sarı kayalar arasında, ince bir yol, kordon gibi dağı

çeviriyor. Dükkânlar arasındaki yol, muhacir arabalarıyla dolu. Akşam. Karanlık gittikçe artıyor, uzak bayırlardan araba sesleri geliyor.

Erzincan, 29 Nisan

Ardasa'dan **Erzincan**'a kadar yol gayet berbat. Kayalık boğazlar, çorak dağlar, çıplak ovalar, çamur, kar, soğuk, bir yolcu için en can sıkıcı zorluklar güya hep bu mıntıkaya toplanmış. Dağlar geçilmekle bitmiyor, yollar gittikçe uzuyor, ruha sıkıntı veriyor. Kalbimizde **Erzincan**'a bir an evvel kavuşmak arzusu var, fakat ne mümkün! Şimdi yol dönecek, şimdi güzel bir manzara meydana çıkacak, şimdi bütün bu zorluklar sona erecek zannediliyor. Fakat yeni bir dağ, yeni bir ova, bütün ümitleri kırıyor.

Bu dağlar sıra dağlar
Sılada yârim ağlar.

diyen sevdalı, bilseniz, ne kadar haklı imiş...

Ardasa'dan **Erzincan**'a giden yol üzerinde en güzel, ruha tesellî veren yer, **Gümüşhane**. **Gümüşhane**'nin bağları, bahçeleri, elma, zerdali ve ceviz ağaçlarıyla dolu bahçeler dar bir vadide. Yol vadinin kenarından geçiyor. Yolun etrafı tek tük evlerle çevrili. Çiçekli ağaçlar, geniş çayırlar, gümüş yapraklı söğütler altından, dere uzayan bir çağıldı ile akıp gidiyor. Ruslar en güzel meyve bahçelerini harap etmişler. Söğütlerin, cevizlerin, kıymetli meyve ağaçlarının kesilmiş kökleri, geniş ve beyaz kesim yerleri, öldürülmüş bir insan gibi yerlerde duruyor. Bahçe setlerinin taşları yıkılmış, yola dökülmek için küme küme kırdırılmış. **Gümüşhane**'nin çarşısı, camii, meydanı bu yıkımdan nasılsa kurtulmuş. **Tekye** köyü bütünüyle harap. Civarındaki maden suyu, toprakları turuncu renklere boyayarak mütemadiyen kaynıyor. Fakat kükürdü pek çok olduğu için içimi leziz değil.

Pirahmet'ten hareket ettiğimiz gün şiddetli bir kar ortalığı bembeyaz etti. Yollarda çamurlardan geçilmiyor. **Köse** dağının çamları bembeyaz. Yürümek mümkün değil. Her taraf yeknesak. Hiçbir köy görülüyor. Hiçbir dere, çağılısıyla, hiçbir ağaç, çiçekleriyle gözü tesellî edemiyor. **Köseler**, harap, çıplak, soğuk, kasvetli, geniş bir ova ortasında, sevimsiz bir köy. Civarındaki leziz suyundan başka güzel hiçbir şeyi yok. Sokaklarında kümelerle serçeler oynuyor, uçuşuyor. Köpekler duvar diplerinde uyuyor. Ruslar burada bir erzak ambarı kurmuşlar. Köyün en zarif binası Mehmet Ağanın evi. Burası âdeta bir köşk. Rusların hemen her köyde bıraktıkları büyük saç sobalar burada yok. Odanın sobaları Rus tarzında, yerli şömineler gibi. Tavanı ve duvarları gayet süslü. Duvarlarda kelime-i tevhid, zırhlı, saat, keşkül ve çiçek resimleri görülüyor. Hava gayet soğuk. Her tarafta açlık hüküm sürüyor. Bu zengin Anadolu hiç bahtiyar olmayacak mı?

Köseler'den **Günbatır**'a kadar kar ve yağmur altında ilerledik. Soğuktan ziyade, yollar ve çamurlar asaba dokunuyor. **Günbatır**'a geldiğimiz zaman, kendimizi âdeta çamurlara batmış gördük. Fakat **Erzincan**'a kadar daha uzun bir mesafe var. Karşımızdaki dağlar bembeyaz. Bu dağların beyaz tepeleri arasında, ufak ve sivri bir dağ görülüyor ki, işte burası **Sipikör** dağı. Köylüler, karın azlığından bahsediyorlar. Fakat atlar pek yorgun. Çamurlar fazla ise, gece dağ başlarında kalmak, kurtlarla pençeleşmek ihtimali var. Bir gün evvel de, yolda birkaç kişi parçalanmış diyorlar.

Sipikör'e doğru yola çıktığımız zaman, öğle idi. Dağın eteğine kadar, çamurlu yollardan, soğuk ovalardan gelmiştik. Bu ovalarda arabaların yürümesi de imkânsız. Tekerlekler çamurlara saplanıyor. Hayvanlar, birkaç adımda durmaya mecbur oluyor. Yürümeyi tercih ettik. Fakat bu dağ, yürüyerek nasıl aşılabilir? Zaten akşam oluyor. **Sipikör**'de yatacak ve barınacak hiçbir yer yok. Yüksekliği iki bin metreye yakın. O kadar sarp ve dik ki, arabaların geçmesi için rampalar yapılmış. Karlar içinde, gökyüzünün maviliklerine karışan zirvesine baktığımız zaman, manevî kuvvetimizin

kırıldığını hissediyoruz. Bacaklarımızda zaten derman kalmadı. Arabalar geride. Onların dağa çıkması, o akşam mümkün değil. **Erzincan**'a yürüye yürüye gitmeye mecburuz. Fakat bir rampayı bile güç çıkıyoruz. Ayaklarımız su içinde. Her rampayı çıktığımız zaman, uçuruma düşmemek için duvarlarına tutunuyor, bitkin ve mecalsiz, karlar üzerine çöküyoruz. Sonra, diğer rampayı çıkmak için düşünüyor, uzun kalp çarpıntılarında içinde takatsiz bir hâlde kalkıyor, ayaklarımız kayarak, nefes nefese çıkıyoruz.

Güneş, karlar üzerine yaldız serpererek batıyor. Her taraf sessiz. Ne derelerin çağılması, ne kuşların cıvıltısı, hiçbir ses işitilmiyor. Ortalık kararıyor. Daha tepenin yarısına gelmedik. Büyük felâket. Her taraf kar, uçurum, ölüm ve ıssızlık. Birkaç adım ileride, bir geyik, karlar üzerinden geçip gitmiş. İki sıra iz, gurûb eden güneşe doğru uzanıp kayboluyor. Ağır ağır, karlar içinde tırmanıyoruz. Tepeye geldiğimiz zaman, ortalık karardı. Sıradağların beyazlıklarından başka bir şey görülüyor. Vücudumuz bîtap. Fakat yine yürümeye, yine **Erzincan**'a kadar gitmeye mecburuz. Soğuk gittikçe artıyor. Gece. Sert bir rüzgâr esiyor. **Sipikör**'ü inmek, çıkmak kadar güç değil. Fakat bu sefer, karanlıkta uçurumlara yuvarlanmak tehlikesi var.

Bereket versin, ayın tatlı aydınlığı, bizi bu felâketten de kurtardı. **Marmara**'da gümüş gibi parıltılar, adanın karanlık çamlarında pürnur ışık oyunları, güzel **İstanbul**'un latif semasında nurlar peyda eden ay, buradaki karlı dağlar, sarp kayalar, korkunç uçurumlarda da bedbaht yolculara kurtarıcı bir meş'ale vazifesi görüyor. İmdadımıza ondan başka gelen olmadı...

* * *

Erzincan'a doğru iniyoruz. Gece yarısını geçiyor. İnildikçe, ufak ufak dağlar dolaşılıyor. Yarlar atlanıyor, köprüler geçiliyor. Bu **Erzincan** ne kavuşulmaz, ne görünmez, ne erişilmez bir yermiş...

Saatlerce indiğimiz, titreye titreye yürüdüğümüz hâlde, hâlâ **Erzincan**'ı göremiyoruz. Nihayet uzakta, karanlıklar içinde bir ışık görüldü. Vadinin manzarası cidden güzel. Her tarafı mavi bir sis içinde. Birdenbire, uzun ve parlak bir su safhası mavilikler arasında parladı. Bütün zahmetleri ve meşakkatleri derhâl unuttuk. Birkaç saat evvelki felâket manzarası ansızın değişti. **Fırat**, sevimli, vefalı simasıyla tebessüm ediyor. Güya bizi karşılıyordu.

Artık **Erzincan**'a gelmiştik.^(*) Sağımızda, çukur bir vadi içinde, kışlalar görülüyor. Sonra yol bir ovaya iniyor; muntazam, düz bir zeminden, kesilmiş kavaklar arasından geçiyor. Mehtap, bu güzel ovalarda büyüleyici bir tesir uyandırıyor. **Erzincan**'ın binalarına yaklaştığımız zaman, güzel ve mamur bir şehre geldiğimizi anladık. Bahçeleri ağaçlarla dolu. Evler boş ve ıssız. Tarlalar, gözlerimizin önünden bir sinema manzarası gibi geçiyor. Gece yarısını üç saat geçmiş. Dokuz saatten beri, karlı tepelerden geçerek, uçurumlardan sakınarak, çamurlara ve karlara batarak yürümüştük. Şehre girdiğimiz zaman, hiçbir ışık görülüyordu. Herkes uykuda. Nihayet bir yer bulduk. Fakat orada da yatmak ve uyumak imkânsız. Ortalık ağarıyor. Birdenbire, bir ses, kalbimde hazin bir akis bıraktı. Dağların tepeleri, güller gibi kızarıyor. Minarelerde ezanlar okunuyor. Fakat bu ezanlar bildiğimiz makamlardan değil. **İstanbul** minarelerinden pâyitahtın mes'ut köşelerine yayılan, ruha sükûn ve huşu veren saba makamı, buralarda meçhul. Buraların makamı da halkı gibi yanık, halkı gibi mahzun. Tatlı, tesirli, ağlar gibi, inler gibi kürdî bir ses, kuyularda yanan bedbahtların cesetleri üzerinden dağılıyor, **Erzincan**'ın felâket görmüş halkını ibadete davet ediyor.

* * *

Erzincan, 2 Mayıs

(*) 25 Temmuz 1916'da Ruslar tarafından işgal edilen Erzincan, çok acılar çekti. Bilhassa Ermenilerin yaptığı zulümleri ifade etmek imkânsızdır. Rusların da bu eziyetlere seyirci kaldığı bilinmektedir. Büyük Cami, Rusların gözleri önünde Ermeniler tarafından bombayla havaya uçurulmuş, Rus askerî makamları ise hiçbir tedbire lüzum görmeden sadece seyretmiştir. Vehip Paşa kumandasındaki ordumuz, 13 Şubat 1918 tarihinde buraları düşman istilâsından kurtardı.

Güneş ortalığı aydınlattığı zaman, bir harabe içinde bulunduğumuzu anladık. Meğer gece mavi sisler içinde büyüleyici bir tesir uyandıran yerler, yıkılmış, yakılmış, kırılmış ve parçalanmış kasabadan başka bir şey değilmiş. **Erzincan**, uzun, geniş bir ova ortasında. Etrafı karlı dağlarla çevrilmiş. **Kemah** boğazı, **Sipikör** geçidi, her taraf karla örtülü. Fakat bahçelerinde erikler, kayısılar, armutlar hep çiçek açmış. Uzakta, bataklıklar içinde, **Fırat** gizli gizli akıyor. Kasabadan bakıldığı zaman, güzel **Fırat**'ın bereketli sularını görmek mümkün değil. Geçtiği yerler, ancak sahillerindeki çıplak söğütlerden belli oluyor. Her tarafta melâl, yıkıntı, sefalet, açlık manzarasından başka bir şey görülüyor.

Bir zamanlar Yıldırımların, Fatihlerin, Yavuzların ordularına karargâh olan bu güzel belde, şimdi, şerefli mazisinden mahrum, acz ve yorgunluk içinde tahrip edilmiş. Dört yüz seneden çok bir zamandan beri, Osmanlı idaresinde yaşayan, kahraman beylerbeyi ve yeniçeri serdarları idaresinde şanlı ve şerefli varlığını gösteren **Erzincan**'ın şimdi, ıssız ve perişan sokaklarında kimseler görünmüyor. Harabeden en ziyade kurtulan noktası, hükûmet konağının, askerî dairelerin, belediye dairesinin ve çarşının bulunduğu yerler. Oralarda dolaşanlar da sefil ve perişan, yalın ayak, yüzleri yanmış, elbiseleri lime lime, fakru zaruretten, açıktan insanlığını kaybetmiş bir kısım halk. Bir zamanlar meyveler ve sebzelerle, dut pekmezleri ve nefis armutlarla dolan pazarda, şimdi halkın yiyecek ihtiyacını karşılamak için ot satılıyor. Dükkânların büyük bir kısmı kapalı. Pejmürde kıyafetli halk, çarşı önündeki harap meydana toplanmışlar, kadın erkek alış veriş ediyorlar. Kirli üzümleri avuç avuç yiyorlar. Beyaz külâhlar içinde satılan tütünleri iştahla içiyorlar. Her şey pahalı. Soğanın bile okkası yüz kuruşa. İsteyen gümüş para ile, isteyen kâğıt para ile alış veriş ediyor. Altının kıymeti altı banknot.

Rusların dönüşünü müteakip Ermenilerin zulmettikleri beldelerden biri de **Erzincan**. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok. Rusların istilâsı esnasında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından şubatta işgal olunmuş. Ölülerin toplanması hâlâ bitmiyor. Bu fecî kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sessiz ve sakin. **Fırat**, yine sessiz, mütevazı ve vakarla yoluna devam ediyor. Kuşlar yine harabeler ortasında melûl ve mahzun düşünüyor. Bedbaht **Erzincanlı**ların yanık, tesirli, kürdî makamlarla söyledikleri türküler, şimdi hakikaten yerini bulmuş. Bugün o türküler söylendiği, o hazin nağmeler yurtlarına dönen felâketzedeler lisanından işitildiği zaman etkilenmemek mümkün değil.

Vardım ki yurdumdan ayak göçürmüş
Leylâ gitmiş ıssız kalmış otağı
Câmlar şikest olmuş meyler dökülmüş
Sâkiler meclisten çekmiş ayağı

Hakikaten **Erzincan**'da bütün otağlar ıssız kalmış. Bütün camlar kırılmış. bütün bahçeler perişan. Bütün gönüller kan ağlıyor:

Vardım ki bağlarda bağubân ağlar
Sümbüller perişan güller kan ağlar
Şeyda bülbül terk edeli bu bağı

Hangi dağda bulsam ben o hazalı
Hangi çölde sürsem çeşmi gazalı
Yavrusun yitirmiş ceylân misali
Gezer çölden çöle yoktur durağı.

(*Bayburtlu Zihnî*)

Halk, aç ve sefil. Yollarda, ömrünü muharebelerde ve gurbetlerde geçiren bu halk, zaten ne zaman saadet yüzü görmüş! Türküleri, tegannileri, yanık ve ateşli nağmeleri, asırlardan beri geçirdikleri hayatın acı feryadından başka bir şey değil. Kadın lisanından söylenen türkülerde bile harpten ve ayrılıktan başka bir şey işitilmiyor.

Dersim'in bayır başı
Yıkılmış dağı taşı
Ağamdan ayrılalı
Akıyor gözüm yaşı
Durmuyor gözüm yaşı

Ağama bilmem n'oldu
Sarardı benzi soldu
Dersim'e asker doldu
Beyime bir hâl oldu

Dersim dört dağ içinde
Gülü bardağ içinde
Dersim'den yâr sevenin
Yüreği yağ içinde

Bu türkünün en güzel ve en tesirli parçası da şu:

Dersim'in altı kelek
Harput'a gidek gelek
Ağam yanımda olsun
Torba tahah dilenek

Ağama bilmem n'oldu
Sarardı benzi boldu
Beyime bir hâl oldu
Dersim'e asker doldu.

Erzincan'da söylenen türküler cidden hazin. Nağmeler tesirli, makam kürdî. Besteler o kadar yanık ki, işitip de etkilenmemek mümkün değil. Meselâ **Eğîn** ağzı söylenen şu türkü, halkın hissiyatına hakikî bir tercüman:

Eğîn'in ardından akan **Fırat**'tır
Ağamın bindiği demir kırattır
Sılaya gelmesi hayli murattır

Ya ben ağlamayım da kimler ağlasın
Bu garip gönlümü kimler eğlesin

Eğîn viran olmuş baykuşlar öter
Gül olan yerlerde dikenler biter
Cevrini ben çektim el almış yatar

Ya ben ağlamayım da kimler ağlasın

Bu garip gönlümü kimler eğlesin.

Erzincan'da en ziyade muteber olan, Salih'in güfteleri. Bu güfteler gayet düzgün, kısmen de hekimânedir. Meselâ:

Bilmem neden terk eylemiş cânan elini

mısraı ile başlayan beste gayet hazin. Özellikle şu parçanın sözleri pek güzel:

Tabibler yarama sunman merhemi
İlâç kabul etmez bu bir yaredir
Sardıkça merhemi artıyor gamı
Anladım ki bir sağ olmaz yaredir

Kendi görür kendi sorar hâlimi
Günbegün artırır âhuzarımı
Kimden kime sunam arzuhâlimi
Yine benim arzuhâlim yâredir

Erzincan'da Osmanlılardan kalma eserler hemen yok gibi. Kasabanın Osmanlı olarak yegâne tarihî binası, Kanunî Sultan Süleyman devri ümerasından Ali Paşanın yaptırdığı han. Bu han da çarşı civarında. Kapısının üzerinde şu kitabe yazılmış:

“Benâ hâza han fî eyyami'd-devle es-Sultani'l-Arabi vel-Acemi Süleyman Han bin Selim Han -halledi mülkehü- emirü'l-ümera Hazreti Ali Paşa -yesserallahu mâ yeşa- Sene Erbaa Hamsin u Tis'a mie-954”

(*Bu hanı, Sultan Selim Han oğlu, Arab'ın ve Acem'in sultanı, Sultan Süleyman Han devrinde -Allah mülkünü ebedî kılsın- emirlerin emîri Hazreti Ali Paşa -Allah ona kolaylık versin-dokuz yüz elli dört /954 (1547) senesinde yaptırdı.*)

Osmanlılardan evvelki devirlere mensup bir iki türbe mevcut. Fakat hepsi harap. Sandukaları, hatta kabirleri bile yerlerinde yok. Taşlarından bazıları, üzerindeki yazılarla, mahalle aralarında ya bir evin duvarına ziyet olarak yapıştırılmış, veya bir türbenin kapısına kazılmış bir dua gibi uydurulmuş. Şehrin göze görünen en muntazam cami, Çifte Minareli Cami. O da Osmanlı mimarisinden pek uzak. Son devirde yapılmış bir cami olduğu hâlde, tarzının âdetâ Bizans kilisesine benzemesi pek garip. Kasabanın mükemmeliyetini gösteren binalar, hükûmet konağı ve askerî daireler ve bir de Çifte Minareli Camii, yüksek ve kararmış kubbesi ve minareleri.

Her tarafta müthiş bir istilânın tesiri görülüyor. Geçirilen facialar herkesin kalbinde unutulmaz bir tesir bırakmış. Belediye dairesinin önu, yüzlerini sımsıkı kapamış, kemersiz çarşafı, yalın ayak kadınlarla dolu. Bunlar açlıktan şikâyet ediyor, belediyenin merhametine sığınıyorlar. Ötede, iki üç sarıklı, kuyularda bulunmuş bir na'sı, yüksek bir taş üzerine koymuşlar; ellerinde kazmalar, mezar kazmakla meşguller. Ne hazin manzara! Karlı dağlar menekşe sisler altında siliniyor, akşamın gariplikleri ovalara yayılıyor.

Erzurum, 6 Mayıs

Erzincan, ıssızlığı ile kalbe kasvet veriyor. Bu yangın yerlerinden bir an evvel kurtulmak âdetâ bir saadet. Yola çıktığımız zaman, açlık manzaraları, sefaletler, Ermeniler tarafından kesilmiş başlar, parçalanmış vücutlar, bir türlü gözlerimizin önünden gitmiyor. **Erzincan** ovası, karlı dağlar arasında kurumuş otları, sararmış dikenleri, çıplak söğütleriyle nihayetsiz ve geniş. Yollardan kalkan tozlar, göğüsleri tıkıyor. Hiçbir güzellik, hiçbir çiçek, kalbe ferahlık vermiyor. Ovanın iki tarafına doğru yükselen, karlı dağlarla nihayetlenen meyiller üzerinde büyük büyük köyler var. Fakat bunlar

çıplak ve siyah ağaçlarıyla büyük lekeler teşkil eden yangın yerlerinden başka bir şey değil. Yanmamış, yıkılmamış, kırılmamış hiçbir şey yok. Her taraf ıssız. Bu bağların sahipleri, bu köylerin sâkinleri nerede? Sükût! Rüzâr, uzun yollar üzerinde tozlar kaldırıyor, kargalar iri siyah vücutlarıyla çıplak ağaçlar üzerinde düşünüyor. Sağda **Fırat**, ağaçlar arasında sessiz ve sâkin akıyor.

Halil Ağa hanları önünde bir bölük, çadırlarını kurmuş, geceyi orada geçirmeye hazırlanıyor. Hava soğuk. **Fırat** kayalık geçitlere sokuluyor, dar ve yüksek boğazlardan titretici bir rüzgâr esiyor. Artık güzel **Fırat**'ın sesini işitiyoruz. Uzun ve tatlı bir çağıltı kayalara çarparak, taşları sürükleyerek, tepelere aksediyor. Tenha yollarda bizden başka kimseler yok. Bu tatsız yolculuktan bitkin hâldeyiz. Arabadan indik. Kayalardan atladık. Kumlar arasında koşan, köpüren, insanı kapıp götürecekmiş gibi kalpte korkular uyandıran suyun kenarına geldik. **Fırat**'ta yüzlerimizi yıkadık. Hava kararıyor. Biraz ötede, **Fırat**'ın coşkun zamanlarda geçtiği, şimdi çakıllardan geniş izler bıraktığı yerlerde, iki köpek, bir adam ölüsü bulmuşlar, yemekle meşguller. Zavallı adam, çorapları bir tarafta, gömleği parçalanmış, başı kopmuş, vücudu hurdahaş olmuş. Morarmış, kurumuş bir vücut, deşilmiş bir karın, çakıllar üzerinde yatıyor. Fecî manzara! Bu cinayet kalbe dehşet veriyor. Her taraf ürkütücü. Şiddetli bir gök gürültüsü, yüksek kayalar üzerinde korkunç akisler peyda ediyor.

Geceyi **Bican**'da geçireceğiz. **Bican**'a geldiğimiz zaman, ortalık iyice karardı. Köyün harabeleri arasında, yanmış evlere sığınan yolcuların ateşleri görülüyor. Yatacak, barınacak hiçbir yer yok. Köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman, etrafıma baktım: Ufak bir kız başı, yolun kenarına yuvarlanmış; oyuk gözleri, sırtmış dişleriyle karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi...

* * *

Bican ufak ve harap bir köy. Sabah güneşi bayırların çimenlerini yaldızlıyor. Parlak ve siyah tüylü sığırcıklar, yanmış direkler, yıkılmış duvarlar üzerinde ötüyor. Bu tatlı ve yumuşak nağmelerden başka harabeleri şenlendiren hiçbir seda, hiçbir hareket yok. Yollar, evlerin içi, hep atılmış mermi kovanlarıyla dolu. Karlar henüz erimiş. Çayırarda sarı çiğdemler, ince ve yeşil yapraklar arasından gülüyor.

Bican ile **Mamahatun** arasındaki yol, yeşil bir ova ortasında. Yolun sağında dereler bize eşlik ediyor gibi. Yüksek tepelerin soğuk rüzgârları buralarda yok. Mavi ve berrak bir semada beyaz bulut yığınları yaldız kenarlarıyla yayılıyor. **Köroğlu Tepesi** sivri ve koni şeklindeki kayalarıyla maviliklere doğru yükseliyor. Yollar تنها, bazen köylerine dönen yolcuların, öküzlerini çayırılara salmış, kağnılar üzerinde çocuklarıyla beraber ot yedikleri görülüyor. Bu beldelerin en büyük düşmanı açlık. Köpekler bile mezarlara yeni gömülmüş ölülerle karınlarını doyuruyorlar.

Kötür köprüsü geçildikten sonra, **Mamahatun** sırtın kenarından görülmeye başladı. Ruslar derenin kenarına bir istihkâm parkı yapmışlar. Park, alet ve malzemesiyle olduğu gibi duruyor. Akkoyunlu padişahlarının bu güzel beldesi, camii, türbesi, hamamı, hanı, muntazam ve yüksek binalarıyla tahrip edilmiş. Cephaneler camiye doldurulmuş. Ermeniler camiye de havaya uçurmuşlar. Bu tarihî binanın büyük köşeleri birer taş parçası gibi bir tarafa atılmış. Cami temelinden yıkılmış, mahvolmuş. Patlamamış topçu cephanesi, bağlarla mermiler, arabalarla cephaneler, yığınlarla duruyor. Hamam ve türbe esasen harap. Bütün **Mamahatun**'da kâgir han ile türbeden başka nispeten tahrip edilmemiş bir bina yok. Türbe, geniş ve alçak bir kule şeklinde. Kapısının Selçuklu tarzındaki süslemeleri, kûfi yazıları gayet zarif. Asıl türbe, içinde koni kubbeli ufak bir dairede. Ruslar burayı telgraf merkezi yapmışlar, sonra alet ve malzemesiyle birlikte yakmışlar. Yanında büyükçe bir İslâm mezarlığı görülüyor. Burası **Mamahatun**'un yüksek bir noktası. Aşağıda, evler arasından, kavaklar altından ufak bir dere akıyor. İstihkâm parkı önünden geçen sulara karışıyor. Ermeniler, **Mamahatun**'da yüzlerce insan öldürmüşler. Parkın yanındaki çukur, Türk ölüleriyle dolu.

Mamahatun'dan **Karabıyık**'a kadar olan mesafe can sıkıcı. Çorak ve ıssız tepeler çıkılmakla bitmiyor. Burada, bize eşlik eden, sularının çağıltısı, akışlarının güzelliği ile ruhumuzu ferahlandıran dereler de yok. Taşlık ve çıplak yollar yürümekle bitiyor. Hayvanlar duruyor, kalp imkânsızlık

içinde azap çekiyor. Bazen, kayalar arasından iki keklik seke seke kaçıyor. Bazen ovalardan yolumuzu kestiren, kan ter içinde sakat bir kadının, bir lokma ekmek için yüzünü kapayarak, bitkin ve mecalsiz yalvardığı görülüyor.

Bu ıssız tepeleri şenlendiren sesler, tarla kuşlarının nağmeleri. Ruslar buralarda hayli çalışmışlar, dekovil hattı için kâgir köprüler hazırlamışlar, dekovilin geçeceği yolu bile tanzim etmişler. **Yeniköy**'e yaklaştığımız zaman, daha ziyade ilerleyemeyeceğimizi anladık. Geceyi **Karabıyık**'ta geçirmek, ertesi gün **Erzurum**'a karanlık basmadan girmek, **Yeniköy**'den at tedarik etmek lâzım. Köye bir iki muhacir gelmiş, onlar da aylardan beri ekmek yüzü görmemiş. Atlarımız bir adım bile ileri gidemiyor. Nihayet faytona öküz koşmaya mecbur olduk. Ortalık iyice karardı. Derelerden kurbağa sesleri işitiliyor. Gecenin bu korkunç saatlerinde nereye gidiyoruz? Öküzlerin sahibi Kadir Ağa, ihtiyar, aksakallı, kısa boylu bir adam. Zavallı adam, hiçbir menfaat, hiçbir hayır karşılığı olmayarak, uykusunu ve rahatını feda etmiş, çoluğunu çocuğunu bırakmış, bizi gece yarısı **Karabıyık**'a kadar götürmeye kalkmış.

Hava gayet soğuk. Dağlar, bayırlar, hatta yolun beş on adım ilerisi görülmüyor. Kadir Ağanın rehberliğine itimat ediyoruz. Gece yarısını bir saat geçti. Birdenbire, geniş bir binanın önünde durduk. **Karabıyık** burasıydı. Köpekler havlıyor. Karanlık bir hanın harap odasında geceyi geçirdik. Sabahleyin uyandıığımız zaman, sığırcıklar tatlı tatlı ötüyor, güneşin ışıkları camsız pencerelelere kapatılan pöstekiler arasından yattığımız odayı aydınlatıyordu.

* * *

Karabıyık'tan **Ilıca**'ya kadar yol gayet muntazam. Ruslar yolu mükemmel bir hâle koymuşlar. Zaten **Erzurum**'a kadar yollar tamamıyla tamir edilmiş. İcabında kullanılmak üzere, yolun iki tarafında kırılmış taşlar bile muntazam kümelerle hazırlanmış. **Ilıca**'ya yaklaşıldığı zaman, **Erzurum** savunması için yapılan tel örgüler görülüyor. Yollar ıssız. Bazen kenarlarındaki hendeklerde kesilmiş başlara, koparılmış ellere ve ayaklara tesadüf ediliyor. Yarabbi! Buralarda ne cinayetler işlenmiş! Şimdi insandan eser görülmüyor.

Ilıca, muntazam ve büyükçe bir köy. **Erzurum** ovası buradan başlıyor. Ovanın sonunda kalan köyler tamamen harap. **Ilıca**'nın hamamları muntazam ve güzel. Suyu o derece sıcak değil. Ermeniler en ziyade burada mezalim yapmışlar. Çoluk çocuk, kadın erkek, köyün ahalisinden birçoğunu öldürmüşler. Köyde bir tek nüfus bile kalmamış. **Ilıca**'dan sonra **Erzurum**, muazzam camileri, sayısız minareleri ve yüksek binalarıyla görünüyor. **Erzurum** ovası geçilmekle bitmiyor. Şehre giden düz ve muntazam yol, ovanın ortasından geçiyor. Yolun kenarındaki köyler tahrip edilmiş. Ovanın etrafı yüksek, siyah ve karlı dağlarla çevrili. Bir tarafta güneş, parlak ışıklarıyla ovanın üzerinden geçen suları yaldızlıyor, öbür tarafta hava şiddetle kararıyor. Siyah bulutlar, korkunç devler gibi, dağ başlarına koşuyor. **Erzurum**'un sağında, karanlık bir boğaz var. Kara bir bulut, boğazı tamamen kapatmış. Dante'nin *Cehennem Sahnesi* de ancak bu kadar korkunç olabilir. Bazen bu simsiyah bulutlar arasında beyaz buluttan damarlar peyda oluyor, gök gürlüyor, seller gibi yağmur yağıyor. Ovanın bir tarafı bahar, bir tarafı kış. **Erzurum**'a kadar olan mesafe kat kat tel örgüleriyle çevrilmiş, siperlerle tahkim edilmiş. **Ilıca**'dan **Erzurum**'a varabilmek için saatlerce mesafe kat etmek lâzım. Şehre **İstanbul** kapısından girdiğimiz zaman, ortalık birdenbire karardı, müthiş bir dolu şiddetle yağmaya başladı. Birkaç dakika içinde sokaklar ve damlar bembeyazdı. Arabadan inerken paltolarımıza toplanan nohut büyüklüğünde doluları silkiyorduk. Karşıda **Palandöken** dağının beyaz tepeleri, gökyüzünün donuk yerlerine doğru yükseliyor, kümelerle kargalar kavaklar etrafında uçuşuyordu.

* * *

Erzurum, 9 Mayıs

Sabahleyin uyandıığımız zaman, akşam yağın dolular tamamen ermişti. Hava o kadar güzel, güneş o derece yakıcı ki arkalarımızdaki paltolar bile ağır gelmeye başladı. Fakat bu da geçici. **Erzurum**'da kaldığımız dört beş gün zarfında, havanın bir gün olsun, akşama kadar soğuk veya sıcak

olduğu görülmedi. Sabahleyin güneş açıyor, akşam şiddetli bir yağmur başlıyor, gece ortalık bembeyaz görünüyor. Bu değişmeler ortasında hiç değişmeyen, bekâretini ve beyazlığını daima muhafaza eden bir yer var: **Palandöken** dağı... **Erzurum**, bu beyaz dağın eteğinde, muazzam camileri, latif minareleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kavaklarıyla, büyük bir harabe, zihne durgunluk verecek bir yangın yeri...

Şehrin mamurluğu, enkaz ve duvarlarla, kalan binalardan anlaşılıyor. İki katlı kâgir evleri, sırf **Erzurum**'a has bir mimarî tarzında. Üst kat, ekseriyetle şehnişîn tarzında çıkıntılı yapılmış. Alt kısımları zarif doğramalarla süslenmiş. Binaların bir kısmı, gayet sağlam kâgir, bir kısmı adî kerpiç. Bazı evlerin kapıları açılmış, içeridekiler görünmemek için kafesler konulmuş. **Erzurum** kadınları, hatta mini mini kızlar, tesettüre son derece riayet ediyorlar. Çoklukla caddelerde, mahalle aralarında, kırmızı çizgili, bazen ipekli ince hilâlî çarşafar içinde alaca elbiseler, yeşil ve kırmızı güllü şalvarlar giymiş hanımların misafirliğe gittikleri görülüyor. **Erzurum** ahali, gayet zeki ve tatlı dilli. Sözleri düzgün. Esnafı bile irfan sahibi. Onların size iltifat için bir: “*Beğim gözün üstüne gele!*” deyişleri var ki, bu basit cümlelerdeki samimiyetlerine karşı, Anadolu'nun bu serhat halkına kalben bir hürmet beslememek mümkün değil. Rus istilâsı altında silâhsız yaşayan, Ermeni mezalimine çocuklarını, erlerini, hatta kadınlarını kurban veren, işte bu halk...

Erzurum, bir harabe gibi.^(*) Camiler, ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Bunların da istisnası var: Lala Mustafa Paşa Camii. Mimar Sinan'ın bu güzide eseri, bütün süslemelerinden mahrum. Pencerelerinin etrafını süsleyen renkli çiniler bile sökülüş. **Erzurum**'un bu kısmı tamamen harap. Hükûmet dairesi, resmî binalar dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç bir iskelet hâlinde, dört duvardan başka hiçbir şey değil. Kilise meydanı civarı, İslâm mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. Lise binası tiyatroya çevrilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma, üzerlerinde Rusça yazılar, sinema yerleri var. Çeşmelerin hemen hepsine numaralar konmuş. İçilecek ve içilmeyecek sular ayrılmış. **Erzurum**'un menba suları o kadar güzel ki, bu çeşmelerden su içmeye bile lüzûm yok.

Çarşıların bir kısmı açık, bir kısmı kapalı. Kahveleri ve dükkânları oldukça kalabalık. Satılan şeylerin hemen tamamı Rus malı: Çay, biber, hardal, kola bol ve ucuz. Ahali henüz yerlerine dönmemiş. Mevcut nüfus ancak on bin kişiyi geçebiliyor. **Erzurum**, Ruslar tarafından mühim bir askerî harekât üssü olarak kullanılmış. Şehre pek çok ticaret malı getirilmiş. Rus subayları, aileleriyle birlikte **Erzurum**'a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine, şehir tamamen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar o zaman başlamış. Yalnız **Erzurum** sokaklarında toplanan İslâm na'sı, dört bini geçiyor. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırılmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler, bu hesaba dahil değil.

Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martın dokuzunda çekilen Ermeniler, hemen her tarafı yakmışlar, icap ettiği zaman da savunmuşlar. Taş hanların üzerindeki mermi yaraları, bu savunmaların son eserleri. Daha ziyade savunamayacaklarını anladıkları zaman, peşlerinde ölüm ve ateşten ibaret bir harabe bırakarak kaçmışlar. Fecî intikam...

Erzurum, geniş ve yeşil ovaya bakan, cazibeli bir şehir. Uzun kavakları, karga yuvalarıyla dolu. Bazen bir kavakta, on ikiden çok yuva var. Bunlar âdetâ minare şerefelerini andırıyor. Şehirde Ruslardan biraz esir kalmış. Bunlar, **Erzurum** Kalesinin savunmasıyla görevli subaylarıyla genç eşleri. Esaret hayatını hoş geçirmek için her türlü eğlencelerden istifade ediyorlar. Parlak semaverleri, çayları, kitapları, gazeteleri, resimli mecmuaları, musiki notaları, hiçbir şeyleri eksik değil. Bu ufak zümre, harap yangın yerinde, medenî bir hayatın az ve eksik araçlarıyla vakit geçirmeye çalışıyorlar. Geceleri toplanıyorlar, ellerinde keman, mandolin, balalayka, güzel Rus havaları çalıyorlar. Çaykovski'nin seçkin parçaları, **Erzurum**'un matemler görmüş, yanık kalbinde birer mersiye tesiri yapıyor.

(*) Erzurum, 16 Şubat 1915 tarihinde Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Rus ve Ermeni zulmünden inleyen şehir, 12 Mart 1918 tarihinde Vehip Paşa ve Kâzım Karabekir kumandasındaki ordumuz tarafından kurtarıldı.

Erzurum, yaralanmış bir kahraman gibi. Yüzyıllardan beri Osmanlı sınır boylarını bekleyen, tarihimize şan ve göğüs kabartan sayfalar kazandıran güzel belde, şimdi büyük bir felâketten kurtulmuş, yaralarını sarmakla meşgul bir insan vaziyetinde. Osmanlıların yüzyıllardan beri yaptıkları âbideler ve camiler yanmakla bitmemiş. Bu binalar ne kuşatmalar görmüş, ne kahramanlıklara şahit olmuş! Selçuklu tarzında yapılan camilerden Ulu Cami ile Eski Medrese Cami (*Çifte Minareli Cami*) **Erzurum**'da Osmanlılardan önce yaşayan Türklerin son yadigârları. Eski Medrese Camiinin kırmızı tuğla üzerine mavi çinilerle süslü minaresi, nefis bir eser. Evliya Çelebi'nin: "*Bu minareler, Çin çinileri ve güneş gibi parlayıp ışık vurduğunda insan oğlunun gözü kamaşır...*" demesi pek doğru imiş. Kapısı mihrap şeklinde. İki tarafında gayet zarif çifte kartal resimleri var. Bunlardan sol taraftaki resim harap olmuş, kapının üst çerçevesi kırılmış.

Osmanlı devrine ait camiler ve çeşmeler **Erzurum**'da pek çok. Camilerin harap şadırvanlarından gümüş gibi sular akıyor. II. Selim Devri Beylerbeyisi Murat Paşa Camii ile Lala Mustafa Paşa Camii, Osmanlı mimarisine birer örnek. Murat Paşa Camiinin kapısı üzerinde şu kitâbe var:

"Selâmun aleyküm tıbtum fedhuluha hâlidıyn. Ammera hâzel mescid-i şerif ve'l-cami-i münif fi zamani'l-kudüm hakani'l-Arab ve'l-Acem ve'r-Rum Sultan Selim bin Sultan Süleyman meddel-hilafetü ilâ âhiri'd-devran Emirü'l-Kebir Murad Paşa -yessarallahu mâ yeşa fi tarihi yukbilullahu anhu bi-kabulîn h. fi sene 981"

(Selâm size! Tertemiz geldiniz. Artık ebedî kalmak üzere girin buraya (*Zümer sûresi/73*) Bu mescid-i şerif ve büyük camiyi Arap, Acem ve Rum'un hakanı Süleyman Han oğlu Sultan Selim'in - *Allah hilafetini kıyamete kadar devam ettirsin-* saltanatının ilk zamanlarında büyük emîr Murat Paşa -*Allah ona kolaylık versin-* 981(1573) tarihinde yaptırdı; Allah bunu kendisinden hüsnü kabul ile kabul buyursun."

Lala Mustafa Paşa Camii, harap çinileriyle, yine güzelliğini muhafaza ediyor. Osmanlı padişahları **Erzurum** halkının cesaretini, sınır boyları muhafızlığında gösterdiği gayreti daima takdir ederlerdi. Bu sebepten **Erzurum** ahalisini bazı vergilerden affederler, bu güzel beldeyi kuvvetlendirmek, Osmanlıların doğuda önemli bir askerî hareket noktası yapmak isterlerdi. Hatta Sultan IV. Mehmet, **Erzurum** ahalisini birçok vergilerden affetmiş, bununla ilgili olarak verilen ferman Lala Mustafa Paşa Camii (orta/kible) kapısının sağ tarafına güzel bir nesih hatla kazdırılmış. Padişahın (bir eşi de **Van** Ulucamiinde bulunan) fermanı şöyledir:

Fermân-ı Cihan-muta'-i Şehriyarî ve yarlığ-ı belîğ-ı tâcdarî ve emr-i şerîf-i Hudavendigârî, Fâtih-i Girid, el-Gazî ebu'l-feth ve'n-nasr Sultan Muhammed Han eânehu'llâhu'l-Melikü'l-müste'ân hükmiyle yazılmıştır. İbtiğâen li-merzâti'llâhi ta'âlâ ve ihyaen li-sünnet-i Resûlihi ta'zîmen, li-emri'llâhi ta'âlâ ve şefkaten. 'Alâ halkıhi hükm-i cihan-muta' ve Fermân-ı Hümayûnum olmuştur ki: Eyâlet-i **Erzurum**'da vâkı' olan bid'atlerden: Bulgur ve gendüme teklifi ve hilaf-ı şer-i ve kanun isbençelerinden ziyade alınan akça ve öşr ve behreyi edâ edüp; veya asla ziraat etmeyen Ekrâd tâifesinden perakende nâmına alınan; re'âyâ'dan, odun teklifi ve resm-i kışlak ve otlak teklifi ve muâf akçası ve atları kışlaya vermek teklifi ve salyâne-i şa'ır ve develer beslemek teklifi ve paşa tevâbi'ine karyeleri kışla ta'yîn etmek resmi ve konak akçası ve 'âdet-i ağnâm-i min-gayri ğanem ve salyâne-i saman ve yağ teklifi ve post teftişi ve kilise ve beynamaz teftişi ve bez ve iplik akçası ve bedel-i ğılman menzile bağlandıktan sonra, tekrar bedel-i ğılman akçası ve kıl ve tırpan akçası ve kar ve deve akçası işbu zikr olunan yiğirmi üç 'aded resim teklifi men' ve ref'ettim. Min ba'de, eyâlet-i mezbûreye vâli olanlardan ve sâir hükkâmdan, her kim bu mezbûratın birin(i) ahz u taleb ederse Allah'ın ve Resûlün lâ'neti, üzerlerine olsun. Evlâd-i emcâdımdan, vüzerâ-i 'izâm ve vükelâ-i kirâmdan her kim Devlet-i 'Osmaniye'de bu zulüm ve bid'atlere rıza verirse, fe'aleyhim la'netu'llâhi

ve'l-melâiketi ve'n-nâs ecma'în. Fî gurre-i muharremü'l-haram li-sene ihdâ ve semanîn ve elf (*I Muharrem 1081*), ketebuhu 'İzzet*.

Erzurum, ecdadımız tarafından layıkıyla tahkim edilmiş. Kalesi, balyemez topları, kuleleri, kale içinde eski paşaların, beylerbeyilerin sarayları, Tekeli Paşa Kasrı, Tayyar Mehmet Paşa Kasrı, Küçük Abaza Paşa Sarayı gayet meşhurdu. Medreselerinden ilim ve mârifet erbabı yetişirdi.

Erzurum'un mesireleri güzel kavaklar ve söğütlerle süslüdür. Suları tatlı çağıldı ile akar, ovada **Fırat**'ın bereketli kaynakları güneşin ışıkları altında parlak. **Erzurum** feyz ve bereket yeri, hakikî bir Osmanlı şehridir. Harabeleri bile tatlı hatıralar uyandıran kalesi, bir zamanlar kahramanlık, cesaret ve yiğitlik ocağıydı. **Revan**'ı fetheden toplar orada dururdu. **Tebriz** kapılarında, **Eğerli** dağ önlerinde, timar defterdarlarının, alaybeyilerin, çeribaşların, yeniçeri ve timar erbabının dolaştıkları görülürdü. **Erzurum**'da yaşayan topçular, cebeciler, dergâh-ı âli yeniçerileriyle hep seçilmiş kişilerdendi. Kalesinde iki bin beş yüz kul, dizdar ve ağalar bulunurdu. IV. Sultan Murat'ın balyemez topları **Tebriz** kapısı önünde şehrin savunmasına ayrılmıştı. Abaza Paşa burada isyan etmişti; Çerkes Mehmet Paşalar, Dişlenk Hüseyin Paşalar, Demürkazık Halil Paşalar hep bu kale önünde çarpışmışlar, Abaza'yı elde etmek için gayret göstermişlerdi. Burası Osmanlı ordularının durağı, mertler ve yiğitler yatağıydı. **Erzurum** Paşası, **Kafkas** sınırlarımızın fedakâr bir muhafızıydı. Uzun, göz erişemeyecek derecede geniş ovalar çayırarla bezendiği; **Fırat** menbaları sarı ve kırmızı çiçeklerle kışın soğuk günlerini unutturduğu zaman, bu ovalarda binlerce kahramanlar hazırlanır, atlar yayılır, tuğlar dalgalanır, paşalar, yüksek serpuşları, al ve yeşil bayraklarıyla kaleler önünden at oynatarak giderlerdi..

Erzurum, Erzurum! Sen ne şanlı, ne azametli günler geçirmiştin...

Kars, 14 Mayıs

Sabahleyin, koyunlar evlerin damlarında otlarken, keskin bir tren sedası **Palandöken** dağlarında yankılandı. İstasyon kalabalık. Askerler, toplar, cephaneler, telsiz telgraf makineleri, **Kars'a, Gümrü'**ye, yeni alınan memleketlere gitmek için bekliyorlar. Güneşten ve soğuktan kararmış yüzler, parlak uniformalar, kalpaklar, sakallı ve şalvarlı adamlar istasyon önünü, lokomotifin yanlarını dolduruyor. Tren, şiddetli bir çığlık kopararak yürüdü. Bu seda, **Erzurum**'un karlı ufuklarına asırlardan beri aksetmemiştir!

* Bu fermanın sonundaki imza (*fermanı taşa yazanın ismi*), eserde **Ömer** olarak yazılmıştır. Tarihçi İ. H. Konyalı, *İzzet* yazmış, bir başkası ise *Azmi* olarak okumuştur. Herhâlde, fermanın bu kısmı tahribat gördüğünden okunması hayli zorlaşmıştır. Konyalı'nınkini doğru olarak kabul ediyoruz.

Devletimizin, stratejik memleketlerdeki nüfus politikasına yönelik o zamanki düşüncelerine örnek teşkil ettiğinden, bugünlere de ibret olur diye fermanın mahiyetini günümüz Türkçeye şöyle ifade edebiliriz:

Cihanın kendisine itaat ettiği hükümdarın fermanı, taç sahibi padişahın açık ve şerefli emri: Girit Fatih Sultan Mehmet Han -Allah ona yardım etsin- hükmüyle yazılmıştır.

Allah'ın rızasını dilemek, peygamberimizin sünnetini yaşatmak ve Allah'ın emrini yüceltmek, yaradılmışlara şefkat için, dünyanın kendisine itaat ettiği padişahın (benim) hükmü(m) şöyledir: Erzurum eyaletindeki bid'atlerden bulgur ve buğday vergisi, dine ve kanuna aykırı olarak gereğinden fazla alınan akça, öşür akçası, hisseyi ödeyip ve asla çiftçilik yapmayan Kürtlerden perakende olarak alınan odun vergisi, kışlak vergisi, otlak vergisi, muaf akçası, atları kışlaya verme teklifi, konak akçası ve koyunu olmayanlardan koyun adeti, yıllık saman ve yağ teklifi ve post teftişi, kilise ve namaz kılmayanların teftişi, bez, iplik akçası ve gilman bedeli; bir yere bağlandıktan sonra tekrar gilman bedeli akçası, kıl, tirpan akçası, katır ve deve akçası ve işbu zikredilen yirmi üç kalem vergi adetini yasaklayıp kaldırdım. Bundan sonra Erzurum'a vali olanlardan, diğer hakimlerden kim ki bunlardan birini alır ve isterse, Allah'ın ve onun Resulünün laneti üzerine olsun. Evlâtlarımızdan ve vezirlerden kim ki Osmanlı Devleti'nde bu zulüm ve bidatlere rıza gösterirse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Muharrem ayının ilk günleri 1081 yılı/21 Mayıs 1670; yazan İzzet.

Bayırlar çıkıyor, dağlar aşılıyor, **Pasin** ovasına doğru ilerliyoruz. Buralarda bahardan, yeşillikten, ağaçtan, çiçeklerden eser yok. Soğuk bir hava. Çıplak tepeler, karlı dağlar, muntazam yollar, kırılmış taş yığınları... Başka bir şey görülüyor. **Pasin** ovası, geniş, açık, ıssız bir çöl gibi. Ovanın etrafındaki köyler, çıplak kavaklarıyla harap ve terk edilmiş, insandan mahrum, renksiz bir toprak yığını hâlinde. Bu uzun mesafeler üzerinde, **Hasankale**'den başka muntazam, nazarı dikkati çeken bir nokta yok. Nefî'nin bu güzel vatani, yüksek bir kalenin solunda büyük bir kışla, üç dört minare ile kâgir binalar ortasında nazarı dikkati celbediyor. Uzun Hasan'ın hâtirasını saklayan bu güzel kale, **Fatih Sultan Mehmed**'in Osmanlılara şan ve şeref veren yadigârıdır. **Hasankale**, o zamanlar doğu seferlerinde büyük bir önem taşıyordu. Osmanlı paşaları, tuğları ve alemleri ile kalenin önünden geçerlerken, kale donanır, "*Kırk dört karış Sultan Süleyman topları*" atılırdı. Paşaları karşılamaya gelen serdarlar, kethüdayerleri, çeribaşılar, alaybeyleri, heybetli bir kafiye teşkil ederlerdi. Kale, büyük bir kayanın etrafına muntazam bir şekilde çekilmiş yüksek bir duvarı andırıyor. Evliya Çelebi'nin tarif ettiği gibi: "*Ovaya göğüs vermiş mehtaplı bir samanyoluna benzer, taştan yapılmış sarp ve sağlam bir yapıdır.*" **Revan** fâtihî **IV. Murat** burada yüksek bir kasr yaptırmıştı. Kalenin çevresi altı bin adımdı. Camilerin en nefisi Süleyman Han Camiydi. Civarında yedi kadar ılıca vardı. Şimdi üstü kubbeli iki büyük ılıca görünüyor. Ilıcaların suyu, cilt hastalıklarına iyi geliyormuş. Ilıcaların yanındaki köprü eteğinde, her nereye bakılsa suların kaynadığı görülür. Ilıcannın etrafında köprü direklerinde kümelerle sığırcıklar, hazin seslerle ovaların sükûnunu şenlendiriyorlar.

Hasankale civarının çok sevimli bir manzarası var. Biraz ötede **Bingöl** dağlarının sümbüllerinden, gül ve reyhanlarından kokular getiren **Aras** Suyu akıyor, çayırda ortasında gümüş parıltılarla dağların sisli eteklerine karışıyor. Suyun üzerinde **Çobanköprüsü**, muntazam bir şekilde kurulmuş. Ruslar, buralarda yollara bilhassa önem vermişler. **Erzurum**'dan **Sarıkamış**'a muntazam bir sahra hattı yapan Ruslar, yolu da mükemmel surette tamir ettirmişler. **Hasankale** önlerinde, yol tamirine sarf edilmek üzere kümelerle taşlar kırılmış. Bu kümeler, bazı yerlerde yedi sıraya çıkıyor. Hat boyunca gayet zarif, Rus tarzında, balkonlu, kâgir, damları saçtan, kırmızı boyalı, zarif istasyonlar var. Önlerinde koyu mavi renkte, iri lüks lâmbaları, kırılmış, parçalanmış bir hâlde, yerlerde yatıyor, telleri uzun bir direk ucunda sallanıyor. İstasyonların kimi bitmiş, kimi yarı kalmış. Bazıları Rusların geri çekilişi esnasında yakılmış.

Horasan istasyonunda çok miktarda vagon, lokomotif ve demir malzeme mevcut. İstasyon, genişlik ve intizam bakımından, en mükemmel olanlardan biri. Solunda bir göl, civarında Rus yer altı barınakları, uzakta, karları erimeye başlayan akçıl dağlar, düz bir ova, manzaraya başka bir şirinlik veriyor. Parlak bir güneş altında tarla kuşları, pürneşe ve şenlikle ötüyor, birkaç dakika sonra müthiş bir dolu, şiddetli bir yağmur bu âhengi bozuyor.

Horasan'dan sonra **Karaorgan** istasyonu önemli bir nokta teşkil ediyor. **Karaorgan**'dan **Sarıkamış**'a kadar yol gayet güzel. Köpüklü derelerin çağılması, yüksek ve yeşil dağlar, muntazam köprüler var. Arazinin bir kısmı Ruslar tarafından ekilmiş, bazı noktalarda geniş ve büyük kafesler, sıravari dikilmiş kazıklar görülüyor. Bunlar demir yolu hattını tipilerden, kar yığınlarından korumak için konulmuş. Fakat hat yarmalara pek yakın geçtiği için, kaymalarla, tahriplerle yolun kapanması tehlikesi daima mevcut. Bu gibi tehlikeli yarlarda odunlardan nöbetçi kulübeleri yapılmış. Hattın dönemeçleri gayet sivri. Buralardan hızla geçildiği takdirde, vagonların yoldan çıkması ihtimali var. Bu felâketi iki defa da biz yaşadık. Özellikle yolun çamurlarla, kayalarla kapanması büyük bir musibet. Hatta üç metrelik bir yer, bu şekilde kapanmıştı. Yüz kişiyi tam altı saat çalıştırdığımız hâlde, bu ufak mesafe üzerindeki çamurları attırmayı başaramadık...

Sarıkamış'a yaklaştıkça, Soğanlı sıradağlarının güzelliği kendini gösteriyor. Bu arazi tamamen çamlık. Fakat çamları renk, boy, zarafet bakımından **Zigana** dağlarındaki kadar mükemmel değil. Renkleri bile solgun. Tren çamlar arasına girdikçe, ormanın güzelliği artıyor. Bazen düz, yeşil, sarı çiçeklerle süslenmiş bir ova ortasında, sular saf ve berrak akıyor. Batan güneşin pembelikleri, su birikintileri üzerinde, cazip ve kayıp giden akisler bırakıyor. Bazen büyük köyler, etraflarında

binlerce, yüz binlerce kereste yığınları görülüyor. Tren bu yığınlar arasından üç saat gidiyor. İnsan, bu emek ve zenginlik ortasında şaşırıyor. Bu kadar yığın kereste arasında, Ruslar ancak bir iki küme yakabilmişler. Onların da siyah izleri, muntazam istifler arasında görülüyor.

Akşam oluyor. Orman, karlı tepeleri ve eteklerine doğru inen siyah çamlarıyla, âdeta bir İsviçre manzarası şeklinde görünüyor. Sol tarafta, karlı dağların tepelerine, koyu mavi bulutlar yığılmış. Üzerinde, toz pembesi zemin üzerinde, ay, solgun bir hilâl şeklinde. Hava gittikçe soğuyor. **Sarıkamış**'a geldiğimiz zaman, soğuk tahammül edilemeyecek derecede idi.

Sarıkamış, geniş bir ova ortasında, geniş, kulübeler, barakalar, muntazam binalar, demir yollarıyla dolu bir yer.^(*) Etrafı çamlı dağlarla çevrili. Ortasından geçen yolun etrafında, ahırlar ve fukara evleri var. Çarşısı muntazam ve kâgir binalardan meydana geliyor. Fakat tamamen yakılmış. Çarşının yanında adi tahta barakalar var. Üzerlerinde koyu mavi renkli yazılardan, buraların fotoğrafı olduğu anlaşılıyor. Çarşıdaki tiyatro ve sinema da yanmış. En güzel binaları, zarif ve parlak kilisesi, saç damları, kiremit renginde boyalı evleri, dağların çamlı etekleri altında ve yükseklerde, Rus subaylarının ailelerine mahsus balkonlu, hep bir modelde, zarif ve yüksek kâgir binalar. Salîb-i Ahmer (*Kızılhaç*) hastahaneleri de bu binaların yanında...

* * *

Sarıkamış'tan itibaren **Kars**'a kadar geniş bir ova uzayıp gidiyor. Ovada muntazam bir demir yolu hattı ile geniş ve güzel bir yol var. **Sarıkamış** civarındaki ova, göz alabildiğine yeşil ve cazibeli. Ovanın uzak ufuklarında çamlı dağlar, geniş yeşilliklerinde, elinde kırbaç, başında papak, atını çevik ve hareketli bir şekilde oynatarak koşan Çerkesler ve **Azerbaycanlılar** (*Karapapaklar*) görülüyor. Bu güzel yaylaların Osmanlı ellerine geçmesi, onların âdeta neşe ve sevincini artırmış. Simalarında bir sevinç, bir memnuniyet hissediliyor. Yanınızdan geçerken, ellerini göğüslerine götürerek, bıyıkları rüzgârlar altında uçuşarak, Çerkes elbiseleri, gümüşlü kırbaçları, göğüslerindeki nakışlı gümüşten fişeklikleriyle, size yürekten bir selâm verişleri var ki, gözlerinde âdeta şu hisler okunuyor: *“Artık kavuştuk. Bu yerler yine bizim oldu. Yine eski şerefli hâtıralarımızla yaşayacağız. Rus idaresini, asırlardan beri Osmanlılığa musallat olmuş, fakat bugün ortadan kalkmış bir felâket gibi sayacağız...”*

Kalbiniz, bu tatlı duyguların etkisiyle mutlu olurken, o, atını mahmuzluyor, yeşil ovanın düz yollarında leventçe tavırlarla uçup gidiyor.

Sarıkamış ovası at ölüleriyle dolu. Aç köpekler, ölüleri yemek için başına üşüşmüşler. Çürüyüp kokmuş etlerini yiyenler, oldukları yere düşüp devrilmişler. Bütün ova ıssız ve tenha. Uzakta, yeşil ufuklarda, istasyonların süslü kubbeleri görülüyor. Arabacımız iri papaklı, kısa mintanlı, mavi gözlü, sakallı bir Malakan. Güzel Türkçe biliyor. Bütün Rus arabacıları gibi, sanatında cidden usta. Yolların hâlini, köyler arasındaki mesafeleri iyi biliyor. Fakat saat kavramı onun için meçhul. Vaktini güneşin yüksekliğine bakarak anlıyor. Umumi harp felâketi, onu da şaşırtmış. Köyü, birçok defalar Ermenilerin ve Kürtlerin hücumlarına uğramış. Bu sebepten Türklere karşı memnuniyet gösteriyor:

“Türk yahşi (iyi). Ama Gürci kurt (düzenbaz); Armeni yaman (kötü)...” diyor.

Civarda yirmi sekiz kadar Malakan köyü varmış. Ahalisinin hepsi kaçmış. Malakanlar, Rusların Protestan olanları. Kiliselerinde haç yok. Köyleri gayet düzenli. Evleri yolun iki kenarında. Damları İsviçre binaları tarzında, önleri balkonlu. Evlerin önündeki bahçelerde, söğütten başka ağaç yok. Bu muntazam köylerin yanında Türk ve Kürt köyleri şekilleriyle, sefaletleriyle büyük bir tezat teşkil ediyor. Zavallı Müslümanlar! Bir türlü topraktan çıkmak, toprağın da üstü olduğunu hâlâ anlamak istemiyorlar.

Yolun etrafındaki tarlalar, tamamen sürülmüş; hatta ekinler bile çıkmaya başlamış. Bazı tarlalarda başlarında fes, Çerkes çocuklarının tarla sürdükleri görülüyor. Her köyde Rusların bir hükümet binası var. Bunlar kiremit renginde boyalı damları, muntazam kâgir duvarlarıyla derhal göze

(*) Sarıkamış, 5 Nisan 1918'de Ermenilerden temizlendi.

çarpıyor. Yol kenarlarında belirli mesafelerde, yolun korunmasıyla görevli memurlar için yapılan beyaz kâgir binalara tesadüf ediliyor. Bu binaların cephelerinde birer kürek ve kazma resmi, duvarlarında kurşun yaraları var.

Sarıkamış'tan **Kars**'a kadar yol üzerindeki köylerden bir kısmı Müslüman, bir kısmı Malakan.^(*) **Yedikilise**, Hristiyan köyü. Burada Çerkesler de yaşıyor. Köy bomboş. Evlerinin kapıları açık, pencereleri kırılmış. Sundurmaları samanla dolu. Odalarında sepetler, elbise parçaları; ambarlarında arpa, buğday artıkları; ahırlarında destelerle hayvan nalları; yemliklerinde samanlar ve otlar; samanlıklarında dövenler var. İneklerini, buzağılarını bağladıkları ipler alelacele koparılmış. Ufak kâgir odalarına bir hüznün, bir mâtem, bir acı sinmiş. Aç kediler, bitkin ve mecalsiz bahçelerde uyuyorlar. Bizi görür görmez ayaklarımıza sürtündüler. Ağlar gibi, hazin, acıklı, öksüz bir sesle miyavlamaya başladılar. Her tarafta müthiş bir istilânın, korkunç ve acı bir firarın eserleri var. Ermeniler köyleri tahrip etmişler. Peşlerinden koşan Osmanlılara **Kars**'ta yeni bir savunma kuvveti hazırlamak için, buralarda yaşayan zavallıların ağızlarından lokmalarını, sırtlarından yiyeceklerini, ambarlarından yiyeceklerini almışlar. Yollar, buzağı ölülerıyla dolu. Osmanlı takibinden kaçan Ermenilerin sol tarafı, bu çevreyi talan etmiş. Talan, bu güzel köylerin en büyük düşmanı. Gözleri açık, boyunlarını uzatmış, masum ve çaresiz yavrular gibi, buzağı ölülerinin yol kenarlarında, dere boylarında ruhsuz ve mecalsiz bir yatışları var ki, bu masum ölümler karşısında insanın ister istemez boynu bükülmek, kalbin derinliklerinde acı bir sızı duymamak mümkün değil.

Yedikilise'den sonra **Karahamza**, **Selim** köyü, **Benliahmet** ve **Ladikars** en mühim köylerden. **Selim** köyü, Malakan köyü. Evleri yol kenarında, yüksek ve sivri damlarıyla gayet muntazam. Damlarının uçlarında birer leylek yuvası var. Her yuvada bir leyleğin sessiz ve huzur içinde oturduğu, veya tek bacağıyla ufukları seyrettiği görülüyor. Rusların kuşlara pek merakları var: Hemen nereye gittiyse, yüksek bir direk dikmişler, üzerine köşk biçiminde gayet zarif yuvalar yapmışlar. **Trabzon**'dan **Sarıkamış**'a kadar bu yuvalara her köyde tesadüf olunur.

Kars'a yaklaştığımız zaman gece olmaya başladı. Şehrin bütün çevresine nöbetçiler dikilmiş. Sormadan, anlamadan kimseyi salıvermiyorlar. **Kars** yöresinde geniş bir dere, muntazam evler, zarif bahçeler var. Ağaçlar henüz yeşillenmemiş. Şehre yaklaştıkça harabe artıyor. Geçtiğimiz sokaklar âdeta bir yangın yeri. Buralar, Ermeniler tarafından tahrip edilen İslâm mahalleleri. Biraz ötede, muntazam bir bahçenin ağaçlıkları, demir bir köprü. Daha sonra elektriklerle aydınlatılmış bir şehre girdik. Artık **Kars**'ın içindeyiz.^(**) Geniş, etrafı kâgir evlerle süslenmiş bir cadde, elektrik ışıkları içinde yükseliyor. Her taraf ışık tufanına boğulmuş. Sokaklarda ahaliden kimseler yok. Bir iki Osmanlı askeri, muntazam daireler önünde nöbet bekliyor. Işıklı pencerelerde subay üniformaları, asker başları görülüyor.

Kars, 15 Mayıs

Sabahleyin **Kars**'ın muntazam damları, parlak bir güneş altında gözleri kamaştırıyordu. Gece yattığımız yer, Voyenniy Sabor, askerî kulüp. Kulübün bir dairesi askerle dolu. Uzun bir seferin yorgunluklarını, harbin bütün sefaletlerini gören kahraman askerlerimiz, kulübün tiyatro sahnesinde toplanmışlar, altlarına halılar sermişler, ellerinde Rus mecmuaları, resimleri seyretmekle meşguller. Yan tarafta, acemi parmaklar piyanonun fildişleri üzerinde geziniyor. Gayrimuntazam, tatlı sesler sahnenin köy manzaraları, ağaçlıklar gösteren boyalı perdeleri arasında akisler peyda ediyor.

Kars'ın, elektrik ışıkları altında görünen gece manzarasıyla gündüz manzarası arasında büyük bir fark var. İki yüksek kayalığın arasında akan **Kars** Suyu şehri ikiye ayırıyor. Bu kayaların

(*) Malakanlar, gerçekte Finli bir halktır. Bunların diğer Hristiyanlardan farkı Paskalyada süt içmeleridir. Malakan kelimesinin kökü de bununla ilgilidir. Son zamanlara kadar bu yörede görülen Malakanlar, olumlu özellikleri olan bir halk olarak bilinir.

(**) Doksan Üç Harbi (1877-78 Osmanlı Rus Savaşı)'nde, 18 Kasım 1877'de Rus esaretine düşen Kars, 40 yıl, 5 ay, 25 gün düşman elinde kalmış, 25 Nisan 1918'de ana vatana kavuşmuştur.

soldakinde **Kars** Kalesi, sağdakinde harap ve perişan İslâm mahallesi var. Yeni **Kars**, nehrin sol sahilinde. İki kısım, bir eski kâgir, bir de yeni demir köprü ile bağlı. Ruslar eski İslâm mahallelerine dokunmamışlar. Onları oldukları yerde çürümeye, ölmeye, zeval bulmaya mahkûm bırakmışlar. Yeni mahalleleri, heybetli ve muntazam binalar ve kiliselerle, karşısına yapmışlar. Yeni **Kars**'ta düzenli, büyük bir çarşı var. Cadde şehirden itibaren yükseliyor, sonra kiliseye ve **Kars** heykeline doğru alçalıyor. Kilisenin civarı gayet muntazam ve yüksek binalarla dolu. Bunlar askerî ambarlar. Kilise, açık neftî, beyaz ve açık yeşil renkleri, yıldızlı haçlarıyla eşsiz bir sanat eseri şeklinde parlıyor. Yanında 1293/1877-78 Savaşında üstün başarılar gösteren Rus askerleri adına dikilmiş, iri taş yığımından bir âbide. Üzerinde koca bir haç. Avluda tarihler ve yazılarla süslenmiş asker mezarları var. Bu, kilise değil, âdeta dinî ve askerî bir âbide.

Kars heykeli, kilisenin önünde ve geniş bir meydana. Heykel, kahraman ordumuzun son darbesiyle parçalanmış. Rusların kahramanlık sembolü büyük ve korkunç bir gölge, kolu kopmuş, ayağı kırılmış, bayrağı parçalanmış, taşlar üzerinde yatıyor. Abidenin yalnız kaidesi, sivri bir kaya, etrafında da Sultan Abdülmecid devrinin topları kalmış. Kayanın altındaki dört köşe kâgir duvarın her köşesine bir top konmuş. Bu topların üçü 1271/1855, biri 1274/1858 tarihli. Her biri dokuz çapında, yirmi üç kantar ağırlığında. Numaraları 370, 372, 526, 379. Üzerlerinde Sultan Abdülmecid Hanın tuğraları var. Heykelin kaidesi etrafında kanatları kırılmış tunç kartallar, sarı tozlar, birçok Rusça harfler, üzerlerinde Rusça yazılı tunç levhalar, madalya şeklinde tunçtan general resimleri, parça parça yerlerde yatıyor. Bu heykel 1293 zaferi adına Ruslar tarafından dikilmiş bir zafer âbidesi. Heykelin eski şekli sanatkârane. Ruslar birçok yarışmalar açmışlar, nihayet onu seçmişler. Muntazam şekli şöyle: Bir Rus askeri, elinde Rus bayrağı, bir kaya üzerinde duruyor; yaklarının altında Osmanlı sancağı. Bir kartal havadan gelmiş, pençesiyle Osmanlı sancağını parçalıyor. Heykelin kaidesi dört köşeli. Her köşeye Osmanlılardan alınma birer tunç top, yazıları ve tuğraları dışarı gelmek üzere yapıştırılmış. Kaidenin dört köşesine, Rusların en meşhur generallerinin resimleri madalya hâlinde konulmuş. Doksan üç savaşında kahramanlık gösteren, **Kars**'ta hizmetleri görülen bölüklerin isimleri ve numaraları birer tunç levhaya yazılarak bu resimlerin altına çakılmış. Heykelin dört tarafına Osmanlılardan alınan toplar dizilmiş. Araları ağır zincirlerle raptedilmiş. Her köşeye ikişer top, üzerlerine iri çifte kartallar konmuş. Bu âbide şimdi parça parça.

Kilise ile heykel tamamen gösteriyor ki, Ruslar din ile askerliği bir arada tutuyorlar. Her kilisenin, aynı zamanda askerî bir mahiyeti var. Duvarlarının parmaklıklarını bile Osmanlılardan alınan toplar teşkil ediyor. **Kars** Kalesi eteğinde, Ermenilere ayrılan bir kilisenin parmaklıkları da Osmanlı toplarıyla yapılmış. Komutanlık dairesinin etrafına da aynı toplardan parmaklık yapılmış. Açık yeşil boyalı, petrol rengi damlı hükûmet konağı, askerî kulüp, çarşı, hep yeni **Kars**'ta. Caddeleri, **Batum** caddeleri gibi zarif ve bakımlı değil. Matbaa, tiyatro, sinema, çarşı boyunda. Bu güzel ve sağlam binalar, Ermeniler tarafından yakılmış. Yangından kurtulan mağazaların önünde Osmanlı askerleri nöbet bekliyor. Ermeniler erzak ambarlarını ateşlemişler, yandı zannederek savuşmuşlar. Benzin yalnız parlamış, pencerelerden damlara doğru siyah bir iz bıraktıktan sonra sönmüş.

Çarşı civarında, **Kars** Kalesinin eteğinde, harap minaresinin külâhı kopmuş bir cami ile tek ve yüksek bir minare görünüyor. Bu minare, yerine kilise yapılan caminin minaresi. Asıl eski Osmanlı **Karsı** burası. Şehrin Millet Bahçesi, demirköprünün yanında. Kâgir köprü ile etrafındaki kubbeli Osmanlı hamamları, iki tarafta kayalara tırmanan eski evler, ufak ve ince çan kuleleri, âdeta bir Floransa manzarası gibi görünüyor. **Kars** şehrinin kâgir köprüsü üzerinde göz ister istemez, Dante ve Beatris'i arıyor. **Kars** Suyu kavaklar ve söğütlerle dolu boğazlardan tatlı bir şarılı ile akıyor, çarptığı ufak ve sık kayalar etrafında beyaz köpükler yaparak yayılıyor, demirköprünün yanındaki bahçenin söğütleri arasında kayboluyor. Nehrin kenarında, başlarında papak, bir iki Çerkes, atlarını suvarıyorlar. İki kadın, ellerinde kovalar, perişan kıyafetleriyle su taşıyorlar. **Kars**'ta iyi su yok. İçilen su dereden alınıyor.

Askerî kulüp, yüksek bir bina. Kamelyalar ve palmiyelerle süslü salonları, askerî kütüphanesi, odaları gayet zarif ve muntazam. Kütüphanesi harp tarihine ait eserlerle dolu. Kulübün yanında ufak

bir okul var. Okulun kütüphanesi, Rus irfanının yüksekliğini gösterecek bir mahiyette. Duvarlarında Gogol'un, Lermantov'un, Puşkin'in, Petro'nun resimleri asılı. Kütüphanedeki eserler tamamıyla Rusça. Her şey millî. Ruslar batının hemen bütün eserlerini dillerine çevirmişler. Rus milleti, lisanıyla, edebiyatıyla cidden övünebilir. Ruslar çalışmak ve öğrenmek için yabancı lisanlarla beyinlerini yormak zahmetinden kurtulmuş. Lisanı ona her şeyi, batının bütün ilim hazinelerini sağlıyor. **Kars**'ta, Rusya'nın uzak sınırlarında, lise derecesinde bir okulun kütüphanesinde bile, Rus tarihlerinin en mükemmelleri, batı edebiyatının seçkin tercümeleri, yüzlerce resimli dergiler, Rus edebiyatının nefis eserleri mevcut. Öyle tarihler var ki nefaset bakımından, Alman baskı kalitesine yaklaşıyor. Almanların resimli genel tarihleri, Mayer'in coğrafyaları, Leipzig'in en muazzam resimli yayınları Rusçaya tercüme edilmiş. Her eserde milliyet davası, milliyet duygusu, milliyet sevgisi görülüyor. Rus şâirlerinin eserleri çeşitli kalitede bastırılmış. **Kafkas** şâiri Lermantov'un **Kafkas** güzelliklerine, **Kafkas** aşklarına, **Kafkas** kahramanlıklarına dair yazdığı tiyatrolar ve şiirler, bütünüyle resimli olarak basılmış. Ruslar pek makul düşünmüşler: Bir milletin en önemli kuvveti, hatta istilâ ve temsil kuvveti dili, edebiyatı ve irfanından meydana gelir. Ruslar bu tesiri, idarelerine aldıkları halkın kıyafetlerine kadar yaymışlar. Sarıkamış'tan **Kars**'a kadar birçok Rum köyleri var ki, dilleri Rusça, kıyafetleri Rus kıyafetleri, Rumcaları gayet kaba. Yalnız bu tesir Türkler üzerinde hiçbir eser bırakmamış. Türklerin oturdukları yerlere komşu Ruslar bile Türkçeyi öğrenmeye mecbur olmuşlar. Türkler, geleneklerini, millî türkülerini, irfanlarını tamamıyla korumuşlar. Bundan dolayı bizim için yapacak şey, Türk irfanını yükseltmek, dilimizi ciddî bir şekilde sadeleştirmek, buralarda yaşayan Türk kardeşlerimizle hakikî bir dil birliği vücuda getirmek; milyonlarca Türk'ü aynı irfan, aynı duygu ve aynı düşünceyle bir diğerine bağlı kılmaktır.

* * *

Kars'ta hiçbir dükkân açık değil. Alış veriş yok. Bütün şehir, yanmış sokakları, harap mahalleleriyle askerî işgal altında. Uzaklarda kahraman askerlerimiz **Gümrü**'yü almaya çalışıyorlar. **Gümrü**'den gelen subaylar **Kars**'ı nasıl aldıklarını hararetle bir dille anlatıyorlar. Askerin geceleyin **Kars**'ı işgali pek müthiş olmuş. Ermeniler ne yapacaklarını, nereye kaçacaklarını şaşırılmışlar. Şehri ve İslâm esirleri muhafaza için Rumlardan bir bölük kurmuşlar. Fakat bütün bu teşkilât, askerlerimizin düzenli hareketi sayesinde hiçbir sonuç vermemiş. Gece, şehir alevler içinde yanıyormuş. Bir taraftan da askerimiz **Kars**'a giriyormuş. Sokaklarda bağırانlar, kaçانlar, feryat edenlerin sayısı yokmuş...

Kars'ta bulunduğumuz sırada **Gümrü** de aynı vaziyette idi. Gelen raporlarda, Ermenilerin köylerdeki İslâmları katlettikleri, **Gümrü**'de kadınların, çoluk çocuğun acı feryatları, çığlıkları işitildiği haber veriliyordu. **Gümrü**, direnmenin son saatlerini geçiriyordu.

Kars'ın istasyonu kilisenin arkasında. İstasyon eşya ile dolu. Ermenilerin kaçıramadıkları iki üç vagon, iri şekilleriyle istasyon önünde. Demir yollarının makasları, istasyonun önü, içi ve etrafı eşya yığınları ile çevrili. Masa, ayakkabı, şilte, kitap, sandık, yatak, dolap, buğday dolu torbalar, kuştüpleri, patates, fasulye, pamuk, yün yığınlarla istasyonu dolduruyor. Sandıkların kapakları kırılmış, içleri araştırılmış, perişan bir yığın hâlinde bırakılmış. Aralarında birçok köpekler, açlıktan hâlsiz, uyuyorlar. Sepetlerin, teknelerin, lâmbaların, Ermenice ve Rusça kitapların etrafı, şiltelerden boşanan kuştüpleri ile örtülmüş. Birçok eşya çamurlar içinde.

Kars Kalesi bütün bu sefaletle hâkim. Kalenin üzerinde Osmanlı bayrağı dalgalanıyor. Müstahkem mevki kaleden başlıyor. **Kars**'ın müstahkem mevki de, eski ve yeni **Kars**'ın üzerinde, yüksek bir kayanın geniş meydanı üzerinde, başlı başına bir şehir teşkil ediyor. Kırmızı damlı, muntazam binaları uzaklardan görünüyor.

Hastahane kilisesinin yaldızlı haçları, koyu yeşil çan kuleleri parıl parıl yanyor. Kale, kayanın üstüne kurulmuş. Kalenin eteği **Kars** deresine kadar baştan ayağa kaya. Komutanlık dairesi bu kayanın eteğinde ve **Kars** Suyu kenarında. Dairenin önünde söğüt ve kavak ağaçları var. Bahçesi zarif çiçekler ve ağaçlarla süslü. Dairenin önünden köprü ile karşıya geçiliyor. Düzenli bir yol, zikzaklar yaparak müstahkem mevkinin bulunduğu tepeye çıkıyor. Yokuşun altında, derenin sahilinde gayet büyük ambarlar var. Bu ambarlar, erzak, un, giyecek ve malzeme ile dolu. Muntazam binaları,

dere kenarlarının güzelliğini bozmuyor. Mehtap, bu güzel vadilerde sihirli bir tesir peyda ediyor. Kavaklar ve söğütler arasından tatlı çağlılarla akan **Kars** Suyu, mehtabın solgun ışıkları altında, gümüş dalgalar hâlinde parlıyor. Güya bir zamanlar, kıyılarında muharebe türküleri söyleyen Osmanlı kahramanlarının zafer şarkılarını tekrarlıyor.

Kars, hakikî bir İslâm ve Türk şehri. Hazreti Ömer'in bu yüce yadigârı, Osmanlılar elinde tarihî ve askerî bir değer kazanmış. **Kars** havalisine ilk gelen Osmanlı, hatta şehzadelik zamanlarında Gürcülerin merkezi olan Kütaş/**Kutayis** memleketine kadar ilerleyen ilk hakan, Yavuz Sultan Selim Handır (*Peçevî, cilt:II, s.45*). Osmanlılar, **Kars**'ın askerî önemini cidden takdir etmişler. 987 (1579)'de Anadolu Beylerbeyisi Cafer Paşa, Sokullu Mehmet Paşanın oğlu Şam Beylerbeyi Hasan Paşa ile beraber **Kars**'a geldikleri zaman, ilk işleri kalenin tamiri olmuştur. O sırada Rumeli Beylerbeyisi Mahmut Paşa kolunda bir taş bulunmuş: "Arapça ile yazılmış ve tarih için bir mermer taşa kazılmış 548 (1153) tarihinde Melik İzzeddin adlı bir seçkin padişahın veziri Firuz adlı bir sevap sahibi, bu kaleyi tamir etmiş ve ona da Kerimüddin'in bendesi olarak bilinen bir şerefli hanım yardım etmiş idi. O ağır taş, yine kalenin bir yerine dikilerek eserin tarihî hâtırasına saygı gösterilmiş. (*Peçevî, cilt:II,s.56; Evliya Çelebi, cilt:III,s.330*)"

Kars'ı tamir eden Osmanlılar, tarihî âbidelerini de korumaya özen göstermişler. O zamanlar **Kars** Kalesi, beş katlı surdan meydana geliyormuş. Aşağı hisar, kalenin eteğinde imiş. Kapısı doğuda imiş. Varoşunun üç kapısı vardı: Biri **Erzurum**'a açılan çeri kapısı, diğeri **Kağızman**'a açılan orta kapı, diğeri de **Revan**'a giden Behram Paşa kapısı. Kale duvarlarında tolğalı, miğferli, tüfekli gözcüler, kapıcılar beklerdi. **Kars**, arpalık yoluyla tuğlu paşalara verilirdi. Eyaletinin on kazası, her kazanın sekiz nahiyesi vardı. Osmanlılar devrinde bakımlı ve donanımlı bir şehirdi. Camileri, imaretleri, hamamları muntazamdı. Ahalisi gayet dindardı. Bir zamanlar, **Kars**'ta, Şeyh Hasan-i Hırkanî, Hüseyin Kethüda, Kaltakçızade camilerinde ezanlar okunur; **Kars** ovaları doğu seferlerine giden Lala Mustafa Paşaların, Özdemiroğlu Osman Paşaların çadırları, atları, tuğları ve eyalet askerleriyle dolardı. **Kars**, en ufak kayasına varıncaya kadar Osmanlıdır. **Çıldır** seferleri, **Kars** etrafında hazırlanırdı. Bugün, **Kars** Suyu kenarında harabeleri görülen, en muntazam ve en mükemmel kısmı, kayaların tepesinde gurur ve şerefle bütün şehre hâkim olan **Kars** Kalesi, şimdi esarettен kurtulmuş kahraman bir asker gibi, sevgili bayrağının tatlı dalgalanışları altında, şanlı mazisinin yâdıyla mest olmuş, geniş ufuklar karşısında dinleniyor gibidir.

* * *

Ardahan, 18 Mayıs

Kars'tan güneşli bir havada çıktık. Artık soğuktan, kardan, süreksiz yağmurlardan kurtulduk sanıyorduk. Zaten bir aydan beri mevsimleri de şaşırmıştık: Dağlar kış, ovalar bahar, tepeler kar, vadiler çiçeklerle dolu.

Kars civarı pek güzel. **Kars** Suyu'nun söğütlü sahillerinden geniş ve yeşil ovaya girildiği zaman zarif ve muntazam köyler görülüyor. Henüz tomurcuklanmaya başlayan ağaçlar altında sarışın tüyleri, kırmızı ibikleriyle horozlar ve tavuklar, çimenler üzerinde otluyor, koyunlar meliyor, kovanlar etrafında arılar neşe ve âhenkle uçuşuyor. Ufak, yalın ayak bir çocuk, samanlığın üzerinde oturmuş, türkü söylüyor. Aşağıda, başında mendil, bir Rus kadını, inek sağmakla meşgul. Uzakta, ağaçlar arasından derenin çağlıtı geliyor. Hava sıcak. Uzun ve muntazam bir köprü'nün, serinlikler içinde akan durgun ve parlak suları kenarında, boylu boslu üç dört Türk kızı, bacaklarını sıvamışlar, siyah kâküllelerini alınlarına dökmüşler, çamaşır yıkıyorlar. Burası bir Malakan köyü. Köyü, Türkler işgal etmişler. Yol boyunca dizilen Malakan evleri, âdetâ birer köşk. Önlerinde ağaçlar ve bahçeler, yan tarafında **Kars**'tan **Ardahan**'a giden demir yolunun muntazam rayları, biraz ötede ovanın çiçekli yeşillikleri üzerinde davar sürüleri. Koyunlar sâkin sâkin otluyor. Savaşın ölüm saçan fırtınası, bu yerlerden geçmemiş. Buralar, ruha neşe ve ferahlık veren güneşli bir sema altında, yeşil ovaları, çiçekli tepeleri, berrak dereleri, şirin köyleriyle yaşayan bir mıntıka.

Kars civarındaki yüksek tepe çıkılmakla bitmiyor. Göz, renkten başka bir şey görmüyor. Kulak, nağmeden başka bir şey işitmiyor. Güya **Kars** ovalarındaki kuşların, sabahı saygıyla selâmlama zamanı. Kırlar, dereler, ağaçlar, tatlı civıltılar, baygın nağmeler, keskin sesler, aralıksız ezgilerle çınlıyor. Bazen yol kenarındaki taş kümeleri üzerinde zarif bir kuş, turuncu göğsü, elâ gözleriyle, sevimli gagasıyla, başını semanın maviliklerine dikmiş ötüyor, ötüyor; heyecan içinde, zevk içinde feryat ediyor. Sonra birdenbire, parlak renkli kanatlarını çırparak uçuyor, ovanın yeşilliklerine karışıyor. Bütün bu âhenk içinde, nağmelerinin şenliği ile ruhta tatlı neşeler uyandıran bir bestekâr var: Tarla kuşu... Bazen çalılar arasından, birdenbire kumral bir kanat anî ve seri bir uçuşla mavilikler içinde yükseliyor. Yükseldikçe ötüyor, öttükçe şevke geliyor. Bu seda güya semaların şarkı söyleyen ruhu. Aşağıda, sarı zambaklar, mor karabaşlar, eflâtun çiçekler arasında ufak bir yuva var. İçinde, güzel bir kadın yüzündeki lekeleri andıran beneklerle süslü, iki üç yumurta, havalarda öten ananın inişini gözleyip duruyor. Çalılarda cıvıldaayan kuşlar, hep susmuşlar, bu ilahî nağmeyi dinliyorlar.

Tepeler yükseldikçe nağmeler azalıyor. Hava gittikçe soğuyor. Yamaçlarda kıştan kalma kar parçaları var. Eriyen kar suları, yataklar teşkil ederek akıyor. Çayırlarda mavi sümbül kümelerini canlandırıyor. Yolda birçok köyler. Büyük kısmı boş. **Aygır gölünün** kenarına Rus gazinoları yapılmış. Garnizonlar sıralı, yer altı barınakları şeklinde, oldukça muntazam, kapılarının yanına, pencerelerinin kenarına çimler kaplanmış, baharın tazeliği ile yeşil bir renk almış.

Garnizonlar bittikten sonra, **Göle** ovası başlıyor. Ufak bir Çerkes çocuğu, başında papak, elinde kırbaç, sert bir ata binmiş, önündeki atları koşturuyor, rüzgâr gibi uçup gidiyor. **Kars**'tan **Ardahan**'a yapılan demir yolu hattı buradan geçiyor. Ne güzel akşam! Geniş ufukları, çamlı dağlarla çevrili kırların muhtelif yerlerinde köyler görülüyor. Bunlar **Şarani** ve **Salut** köyleri. Ocaklarından duman tüten köyleri ilk defa görüyoruz! Güneş batmış, yüksek ufuklarda hafif bir kızılık var. Uzak köylerin bacalarından çıkan mavi bir duman, yeşil bir zemin üzerine sessizce yayılıyor ve uzanıyor. Her taraf sükûn içinde. Ovada sürü sürü inekler. Koyun sürüleri ağıllarına dönüyor. Bataklıklara ufukların tatlı renkleri aksetmiş, bütün sular, çayırlar ortasında turuncu bir renk almış. Arada sırada, gecikmiş birkaç kuş, ovanın esmerlikleri içinde uçuşuyor. Son nağmeleri, uzaklardan gelen derelerin çağılıtlarına karışıyor. Çayırın ortasında, demir yolunun geçtiği yerlerde, uzun ve muntazam ahşap köprülerin sarı renkleri ovanın yeşillikleri arasında fark ediliyor. O geceyi **Merdinik**'te geçireceğiz. **Merdinik (Göle)** civarındaki **Okçu** köyü tamamen harap. Bu bedbaht köy, çoktan gömülmüş bir insan mezarını andırıyor. Duvarlarında otlar bitmiş, çiçekler açmış. **Okçu** köylüler ordumuzun ilk **Sarıkamış** muharebesi üzerine bize yardımla, Ruslara ihanetle suçlanan, köyleri ve evleri Kazaklar tarafından yakılan, talan edilen zavallılar. Şimdi, **Merdinik**'e yerleştirilmişler. **Merdinik**'te vaktiyle Türkler ve Ermeniler yaşıyormuş. Siyaset hırsı senelerden beri birlikte yaşayan iki milleti birbirinden ayırmış. Kiliseler boş, camiler harap, evler ıssız. Birkaç eve yerleşen **Okçu** köylüler orada yabancı gibi.

Ardahan'a kadar devam eden bu mntikalarda Rus köyleriyle beraber birçok Türk köyleri de var. Türklüğün en çok hâkim olduğu yerler buraları. Lisan açık ve güzel Türkçe. Ara sıra pek az Rusça kelime karışmış. Türküler hep aşka ve mertliğe dair. Bir türküde şöyle deniyor:

Vağavar'dan göç ettim
Fındık kırdım iç ettim
El oğlundan ötürü
Genç ömrümü puç ettim.

Vağavar'dan kalk da gel
Sular ile ak da gel
Ben Allah'tan gorh mirem
Sen Allah'tan gorh da gel.

Arpaçayı'nı geçtim
Eğildim sudan içtim
Gidin deyin anama
Urus'a yesir düştüm.

Türküler de makamlar, çoklukla kürdîye yakın. Birçokları hüseyinîyi andırıyor. Erzincan ve **Erzurum**'da sırf kürdî makamda okunan türküler buralarda biraz daha İranîleşiyor, daha keskin, daha hüznü ezgilerle söyleniyor. En meşhur türküleri **Azerbaycanlı** Nebi'nin kahramanlığı için yapılan türkü. Nebi Rusları kırmış geçirmiş. Karısı Hacer tutuklanmış. Bütün türkü Nebi'nin ayrılığına, Hacer'in acılarına ait. Türkü, apuzar/*subay*, istikan/*bardak*, saldat/*asker*, kazarma/*kışla* gibi Rusça kelimelerle dolu. Bir yerinde şöyle deniyor:

Ben gelende bizim yerler kış idi
Göller dolu ördek ile kuş idi
Bir arzuhâl yazdım elim üşüdi
Ağla Nebim, ayrı düştün ilinden

Nebi türküsünden sonra, bir gelin için de türkü yapmışlar. Güveyi gelinin aşkıyla heyecana geliyor. Sevgilisini götüren faytona hitaben şu türküyü söylüyor:

İşitmişim taze fayton almışsan
Tekerin kırılıp yolda kalmışsan
Yavaş sür, yavaş sür, faytonu süren
Derdimin dermanı faytona binen.

Bakû'nun yolları sıra tatlıcan
Faytona binen kızdır, telli can
Yavaş sür, yavaş sür, faytonu süren
Derdimin dermanı faytona binen

Diğer türküler:

Bu dünyada üç nesneden korkarım
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm
Hiçbirinden asla gönlüm hoş değil
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm.

Beyim düştük bu yerlere güç olmaz
Avuç ile kirli sular içilmez
Üç derdim var birbirinden geçilmez
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm.

* * *

Pınar senin ne belâlı başın var
Baş ucunda elvan elvan taşın var
On üçünde kızlar ile işin var
Yandım kızlar bir su verin pınardan.

Ardahan ve civarında daha bu tarzda pek hazin türküler söylüyorlar. Bunlardan birçoğu, kendi ifadeleriyle *meraklı* türküler. Bunları söyleyebilmek için, “*İnsanın yüreği kaynaya ki söyleye.*” diyorlar. **Merdinik**’te yüreği kaynatarak türkü söyleyen bir genç var: **Okçu** köylü Ali...

Ali, çamlı dağların, **Köroğlu** tepelerinin sabah güneşine karşı öyle hazin türküler söylüyor ki, güya ruhu aşktan yanan, bu türküleri yapan, kalbin elemelerini hazin bir feryat şeklinde ruhumuzda hissettirmek isteyen âşık, kendisidir. En güzel söylediği, **Diyanbekir**’de, **Erzincan**’da, **Erzurum**’da kürdî nağmelerle okunan bildiğimiz bir türkü. Fakat ezgiler burada daha hüznü, daha kederli. Türkünün konusu gayet şâirane: Bir Türk delikanlısı köyünde yaşayan bir Hristiyan kızını seviyor. Sabahleyin tarlaya giderken peşinden ayrılmıyor. Akşamları sürüler ağullarına dönerken sevgilisinin güzelliğini seyrederek ruhunun ateşini dindirmeye çalışıyor. Kalbi ve kafası o derece meşgul oluyor ki, sonunda taptığı haçı, sevdiği salibi/haçı görmek istiyor. Kalbi heyecan içinde çarparak bir pazar sabahı kalkıyor. Güneş yamaçlara altınlar serper, kuşlar tatlı cıvıltılarla ortalığı şenlendirirken kiliseye gidiyor. Bir köşeye çekiliyor. Sevgilisinin taptığı haçı, kilisede yapılan ayini seyrediyor. Türkü şöyle başlıyor:

Vardım kilisesine baktım haçına
Mâil oldum bölük bölük saçına
Kız seni götürem İslâm içine
Vay Sinan ölsün sarı gelin
Ah seni vermem dünya malına.

Şarkının nakaratı o kadar hazin, o derece tesirli ki... Ali, elini şakağına koymuş, gözleri yaş dolu, ruhundan kopan acılarla feryat ediyor: *Vay Sinan ölsün sarı gelin / Vay Sinan ölsün sarı gelin / Seni vermem dünya malına...* dedikçe güya ağlamak istiyor. Sarı gelinler orada da mı bedbaht âşıkları bu derece büyülemişler?...

* * *

Merdinik civarındaki İslâm köyleri harap. Zavallı köylüler:

Bu viran yer bahar mıdır arandır
Kadir Mevlâm çok muratlar verendir

demekle ne kadar haklılar!

Merdinik’ten **Ardahan**’a kadar yollar gayet güzel. Yol kenarında meskûn Rum köyleri var. Köylerin önündeki ovada inekler ve davarlar yayılıyor. Kadınlar boş arabaların yanına, dövenlerin kenarına buğday sermişler, kurutuyorlar. Sarışın çocuklar, damlarda arabaların içinde oynuyorlar.

Ardahan’a yaklaşıldıkça, zarif çam ormanlarından geçiliyor. Ormanlar tepe üzerinde. Tepenin solunda **Ardahan** Ovası, ovanın yeşil zemini ortasında **Ardahan** Suyu (*Kür ırmağı*), **Bağdat** ve **Mihaylofska** köyleri var. **Ardahan**, düz ve muntazam bir yolun sonunda, beyaz binalarıyla uzaktan görünüyor.^(*)

(*) Ardahan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Batum ve Kars’la birlikte, Rusya’ya bırakılan üç sancağımızdan biriydi. Bolşevik ihtilâliyle zeval bulan Rus kuvvetleri çekilince, Ardahan ve çevresinde Ermeni zulmü başladı. Brest-Litovsk Antlaşmasıyla (1918) Türkiye’ye iade edilen Ardahan, Mondros Mütarekesinden sonra da Gürcü işgaline uğradı. Buralarda yaşayan Gürcü halk yoktu. Yerli Müslüman ahali, mahallî önderleriyle Türk ordusunun yanında gönüllü olarak Gürcülere karşı savaştı. Ardahan, Artvin ve Posof, 23 Şubat 1921 tarihinde ana vatana kavuştu.

Ardahan'a giden yolun iki tarafı, kâgir ve zarif, bir katlı evlerle çevrili. Sağda bir İslâm evi, intizamı, cephesine kazılan yaldızlı yazılarıyla parlıyor. Rusların askerî ambarları yolun kenarında. Daha sonra **Ardahan** çarşısına tesadüf ediliyor. Bir katlı, sınavari dükkânlar yağ ve peynirle dolu. Çarşının bir kısmını Ermeniler yakmışlar. Fakat harap edilen kısımlar önemsiz. Hükûmet konağı altındaki mağazalar, karşısında Millet Bahçesinin etrafındaki muntazam dükkânlar, oldukları gibi kapalı. Burası, Ruslar tarafından yapılan yeni **Ardahan**. **Ardahan** yüksekçe bir tepe üzerinde. Önünden **Ardahan** Suyu geçiyor. Karşıda demir ve zarif bir köprü geçildiği zaman, eski **Ardahan**'a geliniyor. Eski **Ardahan**'ın sağında derenin kenarında, Osmanlı kalesi, yanında büyük bir kayalık, daha solda harap camileriyle İslâm mahallesi var. Kalenin karşısındaki sahile Ruslar büyük kışlalar yapmışlar. İki kısım büyük bir tezat teşkil ediyor. Bir tarafta medeniyet, diğer tarafta yoksulluk; biri diğerine âdeta yan gözle bakıyor.

Ardahan halkı Türk ve Müslüman. Ahalinin Osmanlılığa ve Türklüğe o derece muhabbetleri var ki, çarşı boyunda, üzerinde "*Muhabbet Kiraathanesi*" yazılı yerlerde devamlı gramofon çalıyorlar, millî türkülerini zevk ve âhenkle dinliyorlar. Arada sırada hazin ve tesirli bir türkü gramofonun boğuk tınlamaları arasında iştiliyor. Son nağmeleri biterken: "*Yaşasın milliyet!*" sedası, ruhun derinliklerinden kopan bir feryat gibi yükseliyor.

Milliyet duygusu, Türklük sevgisi buralarda pek yüce. Rus irfanı Türklere, milliyet sevgisinin kıymetini anlatmış. Millî irfandan mahrumiyet, kalplerde acı bir özlem peyda etmiş. Şimdi bütün halk Rusya'nın (çarlığın) çökmesinden faydalanmak istiyor. Eski millî hayata kavuşmak, eski şerefli mazinin parlak günlerini yaşamak arzu ediyor. **Ardahan** Osmanlı devrinde hakikaten şerefli bir maziye sahiptir. Yavuz Sultan Selim'in muzaffer ordusuyla Osmanlı vatanına katılan bu belde, bir zamanlar üç yüz bin has'lı sancak beyliği idi. Sancağında 8 timarı, 87 zeameti vardı. Kalesi, yalçın kayalar üzerinde, dikdörtgen şeklinde idi. İçinde alaybeyler için sarayları, hamamı, 72 kulesi vardı. Özdemiroğlu Osman Paşa doğu seferine geldiği zaman, Osmanlı ordusu **Ardahan**'a konmuştu. **Ardahan**'a ilk tayin olunan Sancak Beyi Abdurrahman Beydi(986).(**) Civarındaki kaleler Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilmişti.

Ardahan halkı gayet nazik ve mütavazı. Hürmetlerini göstermek için, sırası geldikçe: "*Bizim başımız bildiğin sizin ayağız bilir.*" diyorlar. Millet Bahçesi, söğütleri henüz filizlenen ağaçlarıyla ıssız. Bir iki tahta kanepeler arasında devrilmiş yatıyor.

Ardahan Suyu, geniş sahiller arasından akıyor. Kalenin eski duvarları, yıkık mazgalları durgun sular üzerinde tatlı akisler bırakıyor. Köprünün solunda geniş ve yeşil adalar zümrüt renkli ovalara doğru uzanıyor. Sisli bir ova üzerinde otlayan sığırlar ve atlar, ufak siyah lekeler gibi görünüyor. Ne güzel manzara! Bir zamanlar Lala Mustafa Paşa da bu güzellikler karşısında ömür sürmüşler, çadırlarını bu ovalara kurmuşlar, atlarına bu derelerde su içirmişler, davarları bu yerlerde yayılmışlardı. O zamanlar **Ardahan**, Türklüğün ve Osmanlı fetihlerinin merkeziydi. Kalelerinde Osmanlı sancağı dalgalanır, dereleri kenarında yeniçeriler dolaşırdı. Yollarında, parlak tolgalı, altın okluk taşıyan sipahilerin leventçe at oynatarak **Çıldır** semtine, Osman Paşa kışlağına gittikleri görülürdü.

Gece. Tatlı bir mehtap ovaları aydınlatıyor. **Ardahan** Suyu ışık parıltılarıyla sâkin sâkin akıyor. **Ardahan** Kalesi köhne ve terkedilmiş duvarları, İslâm mahallesi harap ve renksiz minareleriyle ıssız ve sessiz. Millet Bahçesi, gündüz yağın yağmurdan sulanmış, ıslak dalları, ay ışığıyla parlıyor. Hüzünlü bir ses, ağlar gibi, inler gibi bir seda; körpe, billurî bir çocuk sesi, söğütler arasından yorgun nağmelerle yükseldi. Dikkat ettim: **Merdinik**'te işittiğim türkü idi. Tatlı bir nakarat gecenin ıssızlıkları içinde ağlıyordu: *Vay Sinan ölsün sarı gelin/ Seni vermem dünya malına...*

(**) Merkezi **Ahıska** olan Kıpçak Atabeklerinin yurdu, III. Murat çağında, 1578 Ağustosunda fethedilerek Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı.

Sabah. Yağmur tekrar başladı. **Ardahan Ovası** çamurlar içinde. **Ardahan'dan Karanlık Meşe'ye** kadar hemen hiç yol yok. Araba, yeşil ovanın batakları ortasında ilerliyor. Arabacımız yakışıklı, genç bir Rus. Fikren bolşevik (komünist). Rus soylular takımının tamamen aleyhinde. Kendisine bolşevik meselesinden bahsettiğim zaman, Türkçe şu cevabı verdi:

“Biz köylü haklı. Benim baba, var dört çocuk, hepsi asker. Ama zenginler var çocuk, hiç değil asker. Bizde para yoh, toprah yoh. Biz muharebe yaptı, çoh toprah aldı. Ama yine verdi. Artık muharebe niçin yapah?”

Onu en çok düşündüren toprak meselesi. Esasen zeki bir adam. Tolstoyları, Gorkileri, Puşkinleri okumuş. Bir taraftan arabasını sürüyor, diğer taraftan melûl ve hüznü bir sesle Çaykovski'nin hazin nağmelerini mırıldanıyor. Kapanık bir havada, yağmurlu, sisli, yeşil bir ovada, ağır ağır ilerliyoruz. Bazen araba dereler üzerinde duruyor, o zaman kamçısını şakırdatıyor, gür ve hecanlı bir sesle:

“Hürriyet!”

diye bağırıyor. Troykanın ağır tekerlek sedalarına şarkısını uyduruyor. Nihayet düşündü. Onun köyünden, **Mihaylofska**'dan geçecektik. Bizi köyüne götürmek, bir çay ikram etmek istedi. Kabul ettik. **Mihaylofska, Ardahan** ovasında muntazam bir köy. Ahalisi Rus. Köyün en güzel evi arabacımınki. Geniş avlusunda arabalar duruyor, ahırında inek böğürmeleri işitiliyor. Karısı uzun boylu, sarışın bir kadın. Avlunun ortasında ateş yakıyor. Avluda ot yığınları, samanlar, çift makineleri var. İçeri girdik. Muntazam ve döşenmiş bir oda. Masanın üstünde Rusça resimli dergiler, pencerenin içinde ilâç şişeleri. Odada apoletsiz genç bir Rus subayı, çiçek bozuğu, iri yarı bir Rus kadını var. Bunlar **Ardahan**'dan köylere çıkan subayların geride kalanları. **Batum**'a gitmek istiyorlar. Arabacımın evinde temiz bir çay içtikten sonra yola çıktık. Yağmur devamlı yağıyor. Önümüzde bulanık bir yeşillikten başka bir şey görülüyor. **Ardahan** Suyu birçok kollara ayrılmış. Çayırıları âdeta su basmış. Araba bazen coşkun ve hızlı derelerden geçiyor, atlar yarı bellerine kadar sulara batıyor. Derenin çamurları içine saplandığımız zaman, civar köylerden getirilen öküzlerin yardımına ihtiyaç duyuluyor. Bu yol pek can sıkıcı. Yağmur ve soğuk birbirini takip ediyor. Etrafımızda sarı çiçekli yeşillikler içinde, dereler beyaz köpükler saçarak akıyor. Akşama doğru **Kinzodamal** önündeki çamlıklara geldiğimiz zaman ortalık kararmıştı.

İlerlemek mümkün değil. Atlar bir türlü çekmiyor. Nihayet geceyi arabada, yağmurlar altında geçirmeye mecbur olduk. Fakat zorluklar bununla da bitmedi. Ertesi sabah en zor bir yerden geçecektik; **Yalnızçam**, köylülerin tabiriyle **Yalağuzçam**, bu yolun en müthiş, en felâketli bir geçidi. Bu tepeyi çıkabilmek için, gecedен, **Kinzodamal**'da tertibat almak lâzım. Bu tertibat, her arabaya üçer çift öküz koşmaktan ibaret. **Kinzodamal** ahalisi Kürt. Tepeyi çıkacaklara öküzleri onlar veriyor, onlar rehberlik ediyorlar, bu yüksek dağın angaryasını onlar çekiyorlar. Arabamızın önünde bir dizi öküz, taşlara çarparak, iki tarafa sarsılarak, nihayetsiz bir tepeye doğru, yağmurlar altında tırmanıyoruz. Tepeye çıkıldıkça, seyrek çamlıklar görünüyor. Arkamızda sisler içinde büyük bir çam ormanı var. Hemen bütün ufuk çamlarla kapanmış. Önümüzde ise hava gittikçe kararıyor.

Karlı bir sahaya giriyoruz. Her taraf çamur. Karlar eridikçe, altlarından sararmış otlar, pembe çiğdemler meydana çıkıyor. Öküzler, dizlerine kadar erimiş kar suları içinden geçiyor. Nihayet kar başladı. Ufuk bembeyaz. Kardan hiçbir yer görünmüyor. Karlar yoğunlaştıkça, ufuklarda titreşmeler meydana geliyor. Beyaz köpüklü bir dere nihayetsiz bir sür'atle akıyor zannediliyor. Soğuk şiddetli. Üç bin metre yükseklikteyiz. Tepenin boyun noktasında iki insan boyu kar var. Açılan yol, arabalarla bozulmuş. Peyda olan çukurlara karlı sular dolmuş. Buradan geçildiği zaman arabalar saplanıyor, hayvanlar yarı bellerine kadar sulara gömülüyor. Kar yağıyor. Tipiden, boradan etrafı görmek mümkün değil. Havayı kara bulutlar kaplamış. Ufuk simsiyah. Rüzgâr, soğuk soğuk esiyor, gök gürlüyor. Bu geniş ovada bizden başka can yok. Geçidi bitirdiğimiz zaman, biz de kendimizden geçtik. Artık selâmet bundan sonra. Yollar muntazam. Her taraf kurak. Mütemediyen ineceğiz. Bu

fecî çıkışın herhalde rahat bir inişi var. Akşama doğru güzel ve cazip bir çam ormanına geldik. Buraya **Karanlık Meşe** diyorlar.

* * *

Karanlık Meşe orman değil. Endamlı çamları, çiçeklenmiş ağaçları, yeşil meşeleri, koyu sarmaşıkları, muntazam yolları, beyaz köprüleriyle tabî ve geniş bir park. Çamların eteklerinde, çimenler arasına karışan mine çiçekleri, mavi gözler gibi gülüyor. Derelerden eser yok. Yalnız, tepelerde eriyen sular, çağlayanlar teşkil ederek meşeler arasından bilinmeyen derinliklere dökülüyor, altımızdaki karanlık çamları örten bulutları delip gidiyor. Ufuk siyah, yüksek, muazzam bir çamlık. Bu karanlık çam deryasının sonu görünmeyen derinliklerini beyaz adalar gibi bulutlar kaplamış. Çamlığın dolambaçlı yollarından indikçe bulutlara giriyoruz. Bir müddet su buharı içinde geçtikten sonra güneşli bir yere, çiçekli bir bahçeye çıktık. Ortalık kararıyor. Nereye gittiğimizin farkında değiliz!

Geceyi **Ardanuç**'ta geçireceğiz. Devamlı iniyoruz. Bazen ağaçlıklar arasına giriyor, yapraklara sürünerek geçiyoruz. Mehtap başladı. Çamlıklar gümüş ışıklar içinde parlıyor. Birdenbire, meşelerin arkasından tatlı, tîz, vecdî bir seda yükseldi: Bülbüller ötmeye başlamıştı. Ahenk gittikçe çoğaldı, nağmeler devam etti, ağaçlıklar gittikçe billurî seslerle doldu. Bazen bu âhenk birdenbire kesiliyordu. Yanı başımızda, mehtabın nurları altında dalgalanan yeşillikler içinde, bir bülbül tek başına ötüyor, tatlı nağmelerle etrafı çınlatıyor. Sonra uzakta, kayalık bir tepenin çamlıkları arasında başka bir bülbülün sedası, gecenin nurları içinde uzunca akisler bırakıyor. Yaprak hışırtıları altında bülbül nağmeleriyle ilerliyoruz. Gündüz geçtiğimiz felâketleri bütünüyle unuttuk. **Ardanuç**'ta kendimizi de kaybettik. O gece bülbül nağmeleriyle uyuduk.

Sabahleyin kendimizi yeşil bir meşelik içinde bulduk. Artık hiç zorluk kalmamıştı. Muntazam yollardan **Çoruh** vadisine iniyoruz. Hemen her adımda, kınalı bir keklik meşeliklerden atlıyor, yolun sarı toprakları üzerinden hızlı adımlarla sekiyor, kül renginde, zarif tüylü güvercinler havalarda uçuşuyor. Yolun kenarında turuncu, mavi ve al çiçekler, **Çoruh** Suyunun sahilinde parlak yapraklı narlar, henüz açılmış yabanî güller, kavaklara tırmanan asmalar, yüksek sazlar var. Bazen yeşil ağaçlar arasında geniş bir mağaranın karanlık oyukları, bazen dere kenarında yüksek bir kayanın tepesinde, eski bir kalenin boş duvarları, ince mazgalları görülüyor. Dere kenarında ufak ufak köyler var. Bağlar, bahçeler yemyeşil. Ruha ferah veriyor. Ekseriya yüksek dağlara tırmanıyoruz. O zaman **Çoruh**, korkunç derinlikler içinde bulanık sularını yuvarlıyor, dar ve yüksek dağlar arasından âheste âheste akıyor. **Çoruh**'un iki tarafındaki dağlar o kadar yüksek ki, bir dağdan karşıkine bakıldığı zaman, meşe ağaçları çalı gibi görünüyor.

Yolun kenarı ceviz, kızılçık, dut, **Trabzon** hurması, yabanî asmalarla dolu. Dağların tepesinden çağlayanlar dökülüyor. Ağaçların dallarına bedbaht yolcular niyet bağlamışlar, elbiselerinden birer bez parçası takarak yollarına revan olmuşlar. Burada, hemen birçok ağaçlar, türbe pencereleri, evliya mezarları gibi. **Artvin**'e gelinceye kadar iki büyük dağ geçtik. Uzaktan, yüksek bir tepe üzerinde **Artvin** Camiinin beyaz minaresini gördüğümüz zaman geniş bir nefes aldık.

* * *

Artvin, bulutlara karışan yeşil bir dağın yanında, yüksek bir tepenin üzerinde. **Artvin**'e yaklaşır yaklaşmaz mamurluk başlıyor. Her tarafta bağlar, bahçeler, yemiş ağaçları, asmalar, yeşillikler içinde narin ve siyah evler görülüyor. Asıl **Artvin**, beyaz ve zarif binalardan meydana geliyor. **Çoruh** nehri, **Artvin**'in bulunduğu tepenin eteğinden, kayalar arasından geçiyor. **Artvin** bahçeleri, kademe kademe **Çoruh** sahillerine kadar iniyor. Köprüden geçildiği zaman, sağda eski bir kalenin bakır renginde duvarları, biraz ötede Rus hâkimiyetinin **Artvin**'de yegâne eseri, parlak ve süslü bir kilise göze çarpıyor. **Artvin**'e çıkan yol, bahçeler içinde zikzaklar yapıyor. Kasabanın

solundaki dağın etekleri arasından dökülen çağlayanın, yeşillikler içinde beyaz köpükleri görülüyor. **Artvin** âdetâ bir meyve bahçesi. Yol erik, şeftali, kayısı, kiraz, ayva ve asmalardan oluşan yeşil ve çiçekli bir tak altından geçiyor. Yan tarafta dizlere kadar çıkan mavi ve sarı çiçekli, papatyalar kokan çayırarda buzağılar otluyor. Kavaklara sarılan açık yeşil yapraklarıyla nazlı nazlı sarkan asmalar yola başka bir zinet veriyor. Araba, dallara çarpmadan geçemiyor. O zaman filizler kırılıyor, ham erikler ve ayvalar körpe dallarından koparak arabaya dökülüyor. Her evin bahçesi güller, çiçekler, dut, erik ve armut ağaçlarıyla dolu. Sabahki kar fırtınasından sonra **Artvin**'de kiraz yemek pek hoş. Burada meyveli ağaçlar, çiçekli bir bahar var. Güller açılmış, kırlar papatyalarla dolmuş. Her ağaçtan bir kuşun cıvıltısı işitiliyor. Göz, yeşillikten başka bir renk göremiyor. Uzun servilerin koyu yeşil renkleri, kavakların ve zeytinlerin gümüş renkli yapraklarına, eriklerin açık yeşil dallarına karışıyor. Bu rengârenk yeşillikler içinde, beyaz evlerin narin bacaları, muntazam kırmızı damları, camları sökülmiş siyah pencereleri, kiliselerin çan kuleleri görülüyor. **Artvin** ufak bir kasaba. Aşağıda **Çoruh** kenarındaki cami harap. Yukarıdaki cami, zarif ve muntazam. Çarşısında kâgir ve yüksek binalar var. Sokakları dar ve dik. Şehirde Türkler ve Ermeniler yaşıyor. Herkes işi ve gücüyle meşgul. Kâgir hükûmet konağı ve belediye dairesi gayet muntazam.

Artvin'den **Batum**'a kadar yol, dünyanın en güzel, en müstesna ve en zarif bir parçası. Burası, **Karadeniz** sahillerine kadar, iki tarafı sıralı, yüksek ve yeşil tepelerle süslenmiş, çağlayanlar ve bülbüller dolu. Erguvanî ve turuncu çiçekler, körpe asmalar, çiçekli elma ağaçlarıyla kokulu, hayâlin yaratamayacağı, fikrin tasavvur edemeyeceği bir güzelliğin ana yolu. **Çoruh**'un sağ sahili takip edildiği zaman, göz, yeşil rengin tonları karşısında sarhoş olur. Meçhul derinliklerden gelen çağlayanlar, siyah kayalardan, mor çiçekler arasından elmas parçaları gibi dökülür. Aşağıda, **Çoruh**, yeşil tepelerin eteklerinden, bağların, bahçelerin kenarından nazlı nazlı akar. Güya tabiat, bütün bu güzellikleri **Çoruh** için hazırlamış, süslemiş, yerleştirmiş zannedilir. **Çoruh**, başında, gurûb eden güneşin altınları, elmasları, la'l ve yakutlarıyla süslenmiş bir taç, sarışın bir kız gibi, bu çiçekler ve yeşillikler içinde süzülür. Bazen umulmadık bir köşeden ufak bir nehir, yeşil gözlü bir kız gibi **Çoruh**'un koltuğuna girer. Bir müddet sularını birbirine karıştırmadan yan yana yürürler. Muntazam köprülerden geçerler. Temiz kayaları, elma dallarını öperek akıp giderler.

* * *

Bir aydan beri deniz görmüyorduk. Akşama doğru, **Batum** ufukları, sarı va al renkleriyle gözlerimizi şenlendirdi. Artık sahile yaklaşıyoruz. **Çoruh** vadisinden ayrıldıktan sonra, çıplak bir ova, sıra kavaklar, evler, askerî binalar başlıyor. Gece olmuştu. Yüksek kavaklar, karanlık ağaçlar arasında ateş böcekleri uçuşuyor. Uzaktan **Batum**'un aydınlıkları görülüyor. Araba sesleri, otomobil gürültüleri işitiliyor. **Batum**, elektrik ışıkları içinde. Gece, kadın, çoluk çocuk, herkes sokakta. Kalpaklı, kamalı, fesli, tuvaletli birçok halk gazinolara oturmuşlar, eğleniyorlar. Bir ay evvel tatsız bir hayat geçiren **Batum** şimdi bir dereceye kadar eski neşesini bulmuş. Evlerin pencereleri açılmış. Sokaklar kadınlarla dolu. Yüksek bir binanın ipek tüllü geniş pencerelerinden sokaklara elektrik ışıkları dökülüyor. Yıldızlı tablolar altında, avizelerin parlak ışıkları içinde kesik saçlı, sarışın bir kadın âheste âheste piyano çalıyor, oynak nağmeleri otomobil gürültülerine karışıyor.

* * *

Büyükada, 2 Haziran

Bir buçuk ay zarfında **Batum**'un hayatında hayli değişiklikler olmuş. Sokaklar kalabalıklaşmış, oteller Osmanlı memurları, **Kafkas** temsilcileriyle dolu. Sokaklarda, bulvarlarda,

parkta, tiyatrolarda, **Kafkasya**'nın en uzak noktalarından gelen, Osmanlılarla birleşmek isteyen temsilcilere tesadüf ediliyor.^(*)

Caddelerde hayli kalabalık var. Dunduğu Gorsakovski Uliça'da, Marinski Prospekt'te hâlâ Rus subayları görülüyor. **Batum**'un en kalabalık, en kibar caddeleri buraları. Oteller, tiyatrolar, manifatura mağazaları, lavantacılar, kitapçılar, matbaalar, bankalar hep bu caddelere yakın. **Batum** caddeleri hep birbirine paralel. En büyük caddeler, denize ve limana doğru dik olarak iniyor. Her taraf elektrikle aydınlatılmış. Caddelerdeki evler muntazam ve kâgir. Fukara mahalleleri arka sokaklarda. Çoklukla ahır kapısına benzer geniş bir kapıdan girildiği zaman, önleri tenekelere dikilmiş çiçeklerle süslü, camekânlı evlerden meydana gelen bir teneke mahallesine rastlanır. Bu mahalleler hemen çoklukla sokaklarda mevcut. Buralarda fakirler, apartman tarzında oturuyorlar. İstasyon, şehrin kuzeyinde. Fakat hat, caddelerden geçerek **gümrük** dairesinin arkasına, limana kadar geliyor.

Batum'da iki cami var. Biri Marinski Prospekt civarında, diğeri çarşıda. Çarşı Camii muntazam. Diğeri ise, geniş bir parmaklık içinde, badanadan mahrum, harap bir hâlde. Askerî kilisenin, Voyenny Sabor'un yanında, cami pek sönük kalıyor. Kilisenin ufak bir mumuna zarar gelmemiş. Akşamları, pembelikler içinde kızaran ufuklar karşısında, uzunca çınlayan çan seslerinden başka bir şey işitilmiyor. Halk dalga dalga kiliseye doluyor, yağlı boyalar ve sırmalar, süslü ve parlak renkli resimler altında ibadet ediyor, Rus musikisinin vakur nağmeleriyle ruhunu dinlendiriyor. **Batum**'da Rus tesiri tamamıyla mevcut. **Kars** ve **Ardahan** ovalarında bütün gelenekleriyle hâkim olan Türklük ve İslâmlık burada sönük bir hâlde. **Batum** âdeta Rusya'nın **Karadeniz** sahilinde Rus üniforması giymiş, Rus irfanıyla donanmış bir nöbetçisi. Beklediği topraklar, eski Osmanlı toprakları. Buralarda yine Türk'ün lisanı söyleniyor, Türk'ün nağmeleri duyuluyor, Türk'ün kolu çalıyor, Türklük ruhu yaşıyor.

Batum civarı zarif sayfiyelerle bezenmiş. Bahçelerinde güller, manolyalar, karanfiller, hanımcilleri, havayı mest edici kokularla dolduruyor. Burası renk ve kokudan, güzellik ve intizamdan meydana gelmiş bir belde. Sayfiyelerinde emekli Rus generalleri, Rus erkân ve subayları oturuyor. Esasen bütün **Kafkasya** Ruslar için bir şiir ve hulya memleketi. Bu güzel beldeler, yeşil ovaları, gölgeli ağaçları, meyveli bahçeleri, çağlayan sularıyla, karlı ovaların tatsız hayatından bazen hüznü ruhlar için yegâne sığınma yeri. Çarların zalimce idaresinden uzak yaşamak isteyenler buralarda güzel dağlar, feyizli bir güneş, sınırsız bir hürriyet bulabiliyorlar. Buralarda karlı dağların etekleri bahar. Yeşil çınarlarının güzel kokulu gölgelerinde Kabartay kızları oynarlar, aşk ve hulya türkülerinin nağmelerini derin yeşilliklerden dökülen çağlayanların zembemelerine karıştırırlar. **Kafkasya**, Rusların en yüksek şâirlerini büyülemiş. Lermantov bir şiirinde şöyle diyor:

“Sevgilim, önümde benim hazin Gürcistan'ın şarkılarını söyleme. Onlar bana eski hayatı, uzak sahilleri hatırlatıyor. Vahşi nakaratların, aklıma boz kırları, geceleri, ayın ışıkları altında, uzaklarda yaşayan fakir bir kızın hayalini getiriyor. Seni gördükçe, o güzel ve uğursuz hayali unutuyorum. Fakat şarkı söylediğin zaman, hayal gücüm onu derhal gözlerimin önüne getiriyor. Sevgilim, önümde benim hazin Gürcistan'ın şarkılarını söyleme. Onlar bana eski hayatı, uzak sahilleri hatırlatıyor.”

Lermantov'un ruhunda ebedî hâtıralar bırakan kızlardan birçoğu da bu sayfiyelerde. **Petersburg**'da, **Moskova**'da, **Tiflis**'te yetişen bu genç ve faal beyinler, çoklukla **Karadeniz**'in yeşil sularını güller ve yaseminler arasından seyrediyorlar. Eski Osmanlı topraklarının kıymeti bilinmeyen, cehalet ve taassuba kurban giden nefis köşelerinde, Türklerin göremedikleri mutlu bir hayatın zevkiyle sarhoş oluyorlar. **Batum** kitapçı dükkânı onlara Rus irfanının bütün ürünlerini tedarik ediyor. Ruslar büyüklerini biliyorlar, vatanlarının düşünce ve faaliyetine hizmet edenlere büyük saygı

(*) Hangi firkadan olursa olsun bütün Kafkas Müslümanları Osmanlı-Türk ordusunun Kafkaslara girmesini umuyorlar ve bekliyorlardı. Müslümanlar arasındaki niza ve itilâfların sona erdirilmesi için Türk kuvvetlerinin mutlaka Kafkaslara yürümesi lâzım geldiğini açıkça ifade etmişlerdi (*Kurat*, s.469).

gösteriyorlar. Fakir bir kunduracı bile camekânının önüne Tolstoy'un resmini asıyor. Oldukça tahsil görmüş bir kız, Gorki'nin mesleğinden, Androyef'in yeni romanlarından, Dostoyevski'nin üstatça tavsirlerinden anlayışlı bir dille bahsediyor.

* * *

Batum'da çeşitli milletlerden ahali var. Limana yakın yerler tüccarla, Laz kıyafetli, Japonyalı, İranlı, Rum, Çinli ahaliyle dolu. Ahalinin çoğu Rusça biliyor. Rusça **Batum**'da tamamıyla hâkim. En büyük profesörler bile Rusçadan başka lisan bilmiyorlar. Musevîlerden bir kısmı Almanca, Rumların büyük kısmı Türkçe söylüyorlar.

Batum'da hayat geç vakit başlıyor. Saat dokuzdan on ikiye kadar mağazalar açılıyor. Ellerinde sepetler, kadın, çoluk çocuk, hallerde sebze, domuz eti, turşu, meyve, et satın alıyorlar. **Batum**'un hallerinden biri kâgir, diğeri ahşap. Harpten dolayı mağazalar boşalmış. Bazen, ellerinde şişe, bakkal dükkânları önünde dizilen kadınlar görülüyor. Edep ve terbiye dahilinde ekmeklerini, vesika ile verilen erzaklarını alıyorlar. Saat on ikiden dörde kadar tatil. Dörtten sonra sokaklar tekrar kalabalıklaşıyor. Dunduğu Gorsakovski Uliça'dan bulvara kadar bütün cadde, ellerinde çiçekler, sevgililerini gözleyen subaylar, bulvarda kendilerini bekleyen barişinalara (hanımlara) kâğıtlar dolusu kavrulmuş fındık taşıyan delikanlılar görülüyor. Ekseriya genç ve zarif kadınlar, ellerinde kâğıt dolusu fındık, erkekleriyle beraber, sokakta yiye yiye gidiyorlar. Bütün bu kalabalık içinde en çok işitilen kelimeler: Haraşo/*güzel*, pojolusta/*buyurun...* kelimeleri.

Akşama doğru bulvar gittikçe kalabalıklaşıyor. Denizin çakılları üzerinde iskemlelere uzanan kadınlar, akşamın serinlikleri içinde mavi ufukları seyre dalıyorlar. Beride, çocuklar kumlar ve çimenler üzerinde oynuyorlar. Ötede, sarışın, kesik saçlarını geniş bir şapka ile örten genç bir kız, Gürcü delikanlının koluna dayanmış, hiyabanın uzun kumlukları üzerinde şiir ve aşktan bahsederek, kendinden geçmiş, zevk içinde dolaşiyor.

Bütün bu hayatı kayıtsızca seyreden, bulvarın ahşap gazinosunda ellerini masalara dayayarak sert ve ateşli gözlerle birbirlerine hitap eden, bazen bezgin ve üzgün düşünen bir zümre var: Bunlar Osmanlılarla görüşmelerde bulunmak üzere **Batum**'a gelen **Genceli**, **Bakûlü**, **Tiflisli**, **Karabağlı** Müslümanlar. Hepsinin de simasında faaliyet ve endişe eserleri görülüyor. Hepsinde de senelerden beri kendilerini pençesi altında ezen devin baygınlık devrinden, geçici buhranından faydalanmak, onun yırtıcı dişlerine karşı en sağlam zırhlarla donanmak arzusu var. Maksatları **Kafkas**'ın bağımsızlığı değil, kesin olarak Osmanlılarla "bitişmek, ilhak". Fikren hür, dinen serbest yaşayan bu halk, Şîilik ve Sünnîlik gibi mezhep farklarına tenezzül etmiyor. Bu zümre, milliyet muhabbetini her türlü bağın, her türlü kuvvetin üstünde görüyor; şapka giymekle dinî duyguların zarar görmeyeceğine kanaat ediyor.

Batum, **Kafkas** barış müzakerelerinin merkezi. Kâh **Gence**'den şeyhülislâm geliyor, kâh ahali temsilcileri **Tiflis**'e gönderiliyor. Müzakereler, nutuklar, telgraflar birbirini takip ediyor. **Kafkasya**, Rus idaresinden kurtulmak azmini bütün faaliyetleriyle gösteriyor. Onların gözünde Ruslar, ana vatani istilâ eden zorba ve yağmacılar vaziyetinde. Şimdi bütün dikkatleri Türklere yönelmiş. Zavallıların yegâne kusurları **İstanbul**'daki Türk idaresinin cinayetleri ve soygunlarından habersizlik. Şâirleri bile **Kafkasya**'ya, eski tarihî topraklara Türk'ü davet ediyor:

Semalardan seçilmez Türk'ün mavi bayrağı
Yine eski şanıyla Türk yurduna dikilsin

İşte Turan, işte yurt, işte Türk'ün otağı
Yabancıya düşemez duruyorken sen özün.

Tarihlerde hep senin reşadetin, hünerin
Yıldırımın, fırtınan, okunurken sen niçin

Avrupa'ya karşı bir
Yersiz, yurtsuz, esir gibi boyun büküp durasan
Yüzbinlerce ezildin, ayaklandın, yetişir;
Yüzyıllarca ağlarsan
Yüzyıllarca hıçkırdın, duyulmadı hiç sesin
Şimdi haykır ve bağır, bitmemişken nefesin.

Türklerin bu faaliyetlerine Ruslar tamamen ilgisiz. Hemen bütün Ruslar komünizm felâketi kalktıktan sonra, yine kendilerini toplayacaklarına inanıyorlar. Bu kanaat Rusya'dan ayrılanlarda, Ukraynalılarda bile mevcut. **Erzurum**'da, kendisine Rusya'nın artık mahvolduğu, bir Alman muhabiri tarafından söylendiği zaman, Ukraynalı bir kız, beyaz Kızılhaçlı baş örtüsünün altında parlayan siyah gözlerini dikmiş, cesaretli bir tavırla şu cevabı vermişti: "*Affedersiniz Mösyö. Rusya mahvolmadı ve olmayacak. Esaslı irfanı, yüksek medeniyeti olan bir millet hiçbir zaman mahvolmaz...*"

* * *

Batum'da hiç alkollü içki yok. Ruslar içkiyi yasaklamışlar. Fakat **Batum**'un şekerini ve çayını taşıyan İttihat erkânı, halkını da sarhoş etmeyi unutmamışlar. Bir ay zarfında her şey pahalılaşmış. Şeker hemen yok gibi. Dükkânlarda basmalar, patiskalar, sabunlar, hatta ucuz lavantalar tamamıyla toplanmış. Gazlar kayık kayık doluyor, **İstanbul**'a taşınıyor. Halk bir ay içinde Türk idaresinden âdeta nefret etmiş. Sokaklar berbat, Voyenny Sabor'un kamelyalar kokan zarif bahçesine bile gübreler yığılmış. Türkler şehre girdikleri zaman onları hararetle bir şekilde karşılayan İslâmlar, şimdi başlarını bile çevirmek istemiyorlar.

İstanbul'dan **Batum**'a gelen en kıymetli mal, içki. Ruslar içkiye son derece düşkünler. Hatta pek meşhur: Köylünün biri civar kasabalarından birine gider. Bir çift yeni çizme satın alır. Çizmelerine o kadar sevinir ki, şerefine birkaç kadeh atıştırır. Kafasını iyice tütsüler. Keyf hâliyle uykuya dalar. O sırada hırsızın biri yeni çizmeleri görür, herifin haberi olmadan ayağından çıkarır, sıvışır gider. Biraz sonra bir arabacı geçer. Görür ki arabasının geçeceği yere biri uzanmış, ayakları da tam yolun üzerinde. Derhâl herifi uyandırır: "*Kalk! Ezileceksin.*" der. Köylü gözlerini oğuşturur. Dirseklerine dayanarak başını kaldırır, ayaklarına doğru bir bakar: "*Ben uyurken ayaklarımda yepyeni çizmeler vardı. Şimdi uyandım, görüyorum ki çırılçıplak. Bunlar benim ayaklarım değil. İstersen çiğne. Bana ne?...*" der.

Batum'da artık bu mujiklerden (*Rus köylülerinden*) eser kalmamış. Herkes komünizm felâketinden kurtulmuş, şimdi karnını doyurmak endişesine düşmüş. **Batum**'dan ayrıldığımız zaman cidden üzgündük. Acaba **İstanbul** ne hâlde? Bir buçuk aydan beri telgraftan, mektuptan, gazeteden, her şeyden mahrumuz. **Karadeniz**'in müthiş dalgaları üzerinde çalkanırken, aylardan beri özlediğimiz güzel **İstanbul**'u düşünüyorum. Boğaz'dan girdiğimiz zaman yeşil sahiller, sâkin sular ruhumuzda ebedî mutluluklar uyandırdı. Artık **İstanbul**'a kavuştuk. Fakat o gün, **İstanbul**'un elemli günleriydi. Fatih semtleri dumanlar içinde. Talihsiz şehir, açlıktan öldüğü yetmiyormuş gibi, şimdi de ocağı sönmüş, evleri yanmış, bedbaht halkı sokaklarda sürünmek felâketine uğruyor...